

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Zhytomyr Ivan Franko State University
Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка**

**ІНТЕРМАРУМ:
історія, політика, культура**

**INTERMARUM:
history, policy, culture**

Scientific Periodical

**Випуск 12
Issue 12**

**Житомир
Zhytomyr**

2023

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: **Венгерська Вікторія** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Заступник головного редактора: **Білобровець Ольга** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Відповідальний секретар: **Сичевський Антон** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Члени редколегії:

Кругляк Марина – кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанного бізнесу Державного університету «Житомирська політехніка» (Україна).

Вербицька Поліна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка» (Україна).

Магась В'ячеслав – кандидат історичних наук, доцент Житомирського військового інституту ім. С.П. Корольова (Україна).

Портнов Андрій – кандидат історичних наук, професор історії України в Європейському університеті Віадрина (Франкфурт-на-Одері, Німеччина).

Сталя Юзеф – доктор габлітований, професор Католицького університету імені Івана-Павла II (Польща).

Осєвська Ельжбета – доктор габлітований, професор Державної вищої професійної школи в Тарнові (Польща).

Мамадалієв Анвар – кандидат педагогічних наук, доцент. Міжнародний мережевий центр фундаментальних і прикладних досліджень (Вашингтон, США).

Срібняк Ігор – доктор історичних наук, професор Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна).

Стародубець Галина – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Шандра Валентина – доктор історичних наук, професор Інституту історії України НАНУ (Україна).

Кононенко Валерій – доктор історичних наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Коженьовський Маріуш – доктор габлітований, професор, керівник Центру досліджень Центральної та Східної Європи університету ім. М. Складовської-Кюрі (Польща).

Стасюк Олександра – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Новітньої історії Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України (Україна).

Жуковська Вікторія – кандидат філологічних наук, доцент міжкультурної комунікації та прикладної лінгвістики Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Барвінська Поліна – доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (Україна).

Жуковський Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Стельникович Сергій – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Мусял Філіп – доктор історичних наук, професор, Академія «Ігнатіанум» (Польща).

Салата Оксана – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна).

Новак Магдалена Джоана – доктор габілітований, професор Інституту історії університету Гданська (Польща).

Засновник і видавець: Житомирський державний університет імені Івана Франка.

Журнал зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 22983-12883Р.

Журнал включений до переліку наукових фахових видань України в категорію «Б»: наказ Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03.2020.

Департаментом атестації кадрів України фаховий журнал включено до списку журналів, в яких рекомендується публікувати роботи претендентам на здобуття вчених звань та наукових ступенів (історичні науки).

Адреса редколегії: м. Житомир, вул. В.Бердичівська, 40, корпус № 4, ауд. 204 (кафедра історії України).

Контактний телефон: 068-218-89-30 моб.

E-mail: vengerska@ukr.net

URL журналу: <http://intermarum.zu.edu.ua>

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus <https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46608>

ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. Житомир: Вид-во Житомирського держ. ун-ту імені І. Франка, 2023. Вип. 12. 158 с.

Підписано до друку 19.04.2023 р. Формат 60x90/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 8,6. Обл.-вид. арк. 9,7. Тираж 150. Замовлення 18.

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.

електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua

Україна, 10008, м. Житомир, вул. В. Бердичівська, 40. тел. (0412)431195, 431417

ISSN 2518-7694 (Print)

ISSN 2518-7708 (Online)

© Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2023

Editorial Board:

Editor-in-Chief: Vengerska Victoria – Doctor of Sciences (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine). **Executive Editor: Bilobrovets Olha** – Doctor of Sciences (History), Professor at the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Executive Secretary: Sychevsky Anton – PhD in History, Associate Professor at the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Members of the Editorial Board:

Kruhliak Maryna – PhD in History, Associate Professor at the Department of tourism and hotel and restaurant business, Zhytomyr State University «Zhytomyr Polytechnic» (Ukraine).

Verbytska Polina – Doctor of Sciences (Pedagogy), Head of the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage, Lviv Polytechnic National University (Ukraine).

Mahas Viacheslav – PhD in History, Associate Professor, Zhytomyr Sergii Korolov Military Institute (Ukraine).

Portnov Andrii – PhD in History, Professor of History of Ukraine, European University Viadrina (Frankfurt (Oder), Germany).

Stalia Yuzef – Dr. habil, Professor, John Paul II Catholic University (Poland).

Osevska Elzhibeta – Dr. habil, Professor, State Higher Vocational School in Tarnow (Poland).

Mamadaliyev Anvar – PhD in Pedagogy, Associate Professor, International Network Center for Fundamental and Applied Research (Washington, USA).

Sribniak Ihor – Doctor of Sciences (History), Professor, Kyiv Borys Grinchenko University (Ukraine).

Starodubets Halyna - Doctor of Sciences (History), Head of the Department of World History, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Shandra Valentyna – Doctor of Sciences (History), Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine).

Kononenko Valerii – Doctor of Sciences (History), Associate Professor at the Department of Legal Sciences and Philosophy, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Kozhenovskiy Mariush – Dr. habil, Professor, Head of the Center for Central and Eastern Europe Studies, Maria Curie-Skłodowska University (Poland).

Stasiuk Oleksandra – PhD in History, Senior Researcher at the Department of Modern History, Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies (Ukraine).

Zhukovska Viktoriia – PhD in Linguistics, Associate Professor at the Department of Crosscultural Communication and Applied Linguistics, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Barvinska Polina – Doctor of Sciences (History), Associate Professor at the Department of World History, Odessa I.I. Mechnikov National University (Ukraine).

Zhukovskyi Oleksandr – PhD in History, Associate Professor at the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Stelnykovych Serhii – Doctor of Sciences (History), Professor at the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Musial Filip – Doctor of Sciences (History), Professor, Ignatianum Academy in Krakow (Poland).

Salata Oksana – Doctor of Sciences (History), Professor at the Department of History of Ukraine, Kyiv Borys Grinchenko University (Ukraine).

Novak Magdalena Joanna – Doctor of Sciences (History), Associate Professor, Institute of History, University of Gdansk (Poland).

Founder and publisher: Zhytomyr Ivan Franko State University.

The journal is registered in the Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of state registration: Series KB № 22983-12883P.

The journal is included in the list of scientific professional publications of Ukraine, which can publish the results of the thesis for a Doctoral and Candidate Degree in History – Resolution of Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 from March 17, 2020.

Editorial address: Zhytomyr, Velyka Berdychivska Str., 40, Building 4, Room 204 (Department of History of Ukraine).

Phone number: 068-218-89-30

Email: vengerska@ukr.net

Website: <http://intermarum.zu.edu.ua>

Indexed in: Index Copernicus

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46608>

INTERMARUM: history, policy, culture. Zhytomyr: Zhytomyr Ivan Franko State University Press, 2023. Issue 12. 158 p.

Signed for printing 19.04.2023. Size 60x90/8. Offset Paper. Font Times New Roman. Risograph printing. Conventional printed sheets 8,6. Printed sheets 9,7. Number of copies 150. Order 18.

Zhytomyr Ivan Franko State University Press

Licence of the Subject of Publishing: Series ZhT № 10 from 07.12.04.

(E-mail): zu@zu.edu.ua

Ukraine, 10008, Zhytomyr, Velyka Berdychivska Str., 40. tel. (0412)431195, 431417

ISSN 2518-7694 (Print)

ISSN 2518-7708 (Online)

© Zhytomyr Ivan Franko
State University, 2023

ЗМІСТ

Шевчук А., Маркевич О. (Житомир). ХОРУНЖІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1797–1832): ТРАДИЦІЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В ІМПЕРСЬКИХ ПРАКТИКАХ АДМІНІСТРУВАННЯ8

Наджафов І. (Запоріжжя). УЯВЛЕННЯ ПРО СХІДНУ ЄВРОПУ В МЕМУАРАХ ФРАНЦУЗЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН.....32

Комарницький О., Комарницька Л. (Кам'янець-Подільський). ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ З ГРОМАДАМИ МІСТЕЧОК ВОЛИНИ ТА КИЇВЩИНИ У ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР.....51

Магалецький А. (Житомир). ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ В УКРАЇНІ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ.....67

Власюк І. (Житомир). ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ НА ВОЛИНІ У 1920-Х РР.82

Гжибовський Є. (Варшава, Польща). НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В ЕМІГРАНТСЬКОМУ ПОТОЦІ З ПОЛЬЩІ ДО ЛАТВІЇ (1928–1939).....99

Stelnykovych S., Zhukovskyi O. (Житомир). THE NEWSPAPER «OVRUCHSKI VISTI» IN THE NAZI INFORMATION SPACE (AUGUST – OCTOBER 1943).....117

Венгерська В., Магалецька К. (Житомир). АНТИСЕМІТИЗМ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ВИТОКИ, ЗМІСТ, НАСЛІДКИ. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....130

**Редколегія не завжди поділяє погляди авторів.
За точність цитування, наведення прізвищ,
дат, посилань відповідають автори.
Редколегія залишає за собою право без
погодження з автором редагувати та
скорочувати матеріали, змінювати назви,
вилучати або додавати ілюстрації.**

УДК 94(477.82):351«17/18»
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112046>

Шевчук Андрій,

доктор історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
shevchuk.istor@gmail.com

Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2231013>

Scopus: 57920353200

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

Маркевич Оксана,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
oksanamarkevich@ukr.net

Researcher ID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2939321>

Scopus: 57920007500

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0457-8697>

ХОРУНЖІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1797–1832): ТРАДИЦІЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В ІМПЕРСЬКИХ ПРАКТИКАХ АДМІНІСТРУВАННЯ

Анотація

Метою статті є аналіз причин збереження російською владою елементів польських адміністративних структур (на прикладі інституту хорунжого) як перехідного варіанту «вписування» новонабутих територій до загальноімперського контексту.

Методологія. Загальнонаукові методи (аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення) застосовувались для збору інформації та її аналізу. Метод порівняння сприяв співставленню повноважень хорунжих у Речі Посполитій та Російській імперії.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше на основі архівних матеріалів було проаналізовано діяльність хорунжих, а також зроблено

висновки про їх місце в системі місцевого управління. Доведено, що ця посада, хоч і мала зв'язок з управлінською традицією Речі Посполитої, але у Російській імперії набувала іншого змісту і характеру повноважень. Зроблено аналіз персонального складу хорунжих, підраховано тривалість перебування на службі та можливості кар'єрного зростання.

Висновки. *Хорунжі, поновлені у Волинській губернії за управління Павла I, виконували важливі та різноманітні завдання, що регулювалось спеціальними пропозиціями військових губернаторів. В такий спосіб влада підсилила місцеве управління, через виконання державних завдань намагалася інтегрувати шляхту. Відсутність жалування спричинили часту зміну хорунжих, які використовували цю посаду як можливість подальшого кар'єрного зростання. Функціонування інституту хорунжих свідчило про лояльність частини еліти до імперії та готовності служити їй, що серед інших аспектів також стало причиною ліквідації відновлених верховною владою інституцій.*

Ключові слова: *хорунжий, Російська імперія, Волинська губернія, кадровий склад, лояльність, локальна еліта, імперська політика.*

Постановка проблеми. Друга половина XVIII ст. стала визначальною для Російської імперії. Швидке територіальне зростання, передусім за рахунок захоплення територій Речі Посполитої та південноукраїнських теренів, поставило перед верховною владою складне завдання швидкої інтеграції набутих земель до імперського владного простору. Найскладнішим видавалася справа з норовливою польською шляхтою, яка мала вплив на адміністративні та судові органи й звикла самостійно вирішувати свої проблеми, не потребуючи втручання з боку владних структур. Натомість, Катерина II, конструюючи поліцейську державу, потребувала контролю за всіма сферами суспільного життя. Після другого та третього поділів Речі Посполитої імператриця взяла курс на запровадження на приєднаних територіях імперських структур згідно «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. Місцевій еліті запропонували взяти участь у формуванні адміністративних та судових органів, що порівняно з річпосполитською традицією було кроком назад, передусім через встановлення всеосяжного контролю за діяльністю виборних посадовців. Натомість політика Павла I й Олександра I була на порядок гнучкіша і спрямована на утвердження імперської влади у західних губерніях.

У межах імперської політики пошуку компромісів з локальною елітою відновлювалися не лише певні елементи судової влади, яка зовні нагадувала «старі часи», але й окремі адміністративні посади з «річпосполитським корінням»: повітові та губернські маршали, хорунжі. Саме на них покладалася функція ретрансляторів імперських вимог до шляхетської корпорації, заспокоюючи, за потреби, непокірну шляхту. А втім, ким насправді був хорунжий: реліктом старої епохи зі збереженими повноваженнями, чи виборним посадовцем, якого прагнули умонтувати до імперської системи управління? Хто обіймав посади і чим вони займалися? На ці запитання спробуємо відповісти у запропонованому дослідженні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Передусім зауважимо, що існування інституту повітових хорунжих в Російській імперії не знайшло жодних рефлексій у середовищі вітчизняних та зарубіжних істориків. Причина цього полягає у «дріб'язковості» посади, її незрозумілому статусі та, головне, відсутності окремих архівних фондів. Не збереглося діловодних документів та й, очевидно, що їх й не було, враховуючи відсутність окремої канцелярії. Тому інформація про посадовців епізодично відклалася у фондах волинського губернатора, губернського правління та судових установ. Проте приступати до аналізу літератури з цього питання неможливо без аналізу імперської політики в регіоні. Російська імперія, щоб досягти інтеграції захоплених земель, вибудовувала гнучку політику, яка залежала від імператора, а також лояльності локальних еліт. Захоплення Правобережжя України, яке у освітньому, економічному та політичному відношеннях було розвиненішим за внутрішні регіони імперії, змушувало застосовувати гнучкі управлінські механізми. Але влада залишала за собою право ліквідувати всі територіальні відмінності у разі спротиву або повної інтеграції території. Доцільність таких заходів викликала дискусію, яка розгорнулася серед дорадянських істориків. Професор Петербурзького політехнічного інституту Б. Нольде, описуючи суть реформ Павла I, зокрема відновлення сеймиків і польських посад водночас вказував, що це не було «відродження» попереднього устрою, оскільки назви були шляхетськими, а вибори відбувались за імперським законодавством, встановлювалася строковість виборної служби, а також нагляд губернатора за їх складом, остаточним схваленням на

посадах тощо – чого не було за Речі Посполитої (Нольде, 1911, с. 430). Професор державного права Імператорського університету Св. Володимира О. Романович-Славатинський зазначив, що «відновлені» посади у Речі Посполитої мали виключно військове значення: «...хорунжі – збирали знамена і приводили їх маршалу». Автор не розумів потреби у їх обранні знову, зокрема в Малоросії, вказуючи, що це було обумовлено втручанням князя О. Безбородька, який лобював нововведення. На думку дослідника, уламки катерининських «Учреждений...», спільно з реставрованими і придуманими порядками, спричинили великі негаразди в управлінні західних губерній (Романович-Славатинский, 1870, с. 479). Дорадянські дослідники, вивчаючи польські органи влади, не аналізували повноважень хорунжих (Бальцер, 1908; Кутшеба, 1907).

Питання дослідження імперської політики в західних губерніях Російської держави активно досліджується сучасними істориками. Серед великого числа праць зупинимось на найбільш знакових. М. Долбілов вказує на строкатість імперії, що вимагало використання в управлінні різних підходів, заради узгодження інтересів місцевого населення з державними вимогами (Долбілов, 2010, с. 18). Л. Горизонтов звертає увагу на провал політики, кінцевою метою якої були інтеграція колишніх земель Речі Посполитої до імперського організму та перетворення поляків на вірнопідданих правлячої династії. Заради збереження лояльності влада готова була йти на серйозні поступки (Горизонтов, 1999, с. 8). А. Каппелер наголошує на важливості пошуку для верховної влади *modus vivendi* з елітами, разом з цим зазначаючи, що польська шляхта, будучи політичною нацією, не бажала миритися зі втратою незалежності (Каппелер, 2005, с. 67).

Сучасна українська дослідниця В. Шандра однією з перших звернула увагу на заходи Павла І, які розглядала як проєкт, що мав на меті залучити місцеві еліти до державного управління, як способу формування імперської лояльності. При цьому реформи не зачіпали адміністративно-фінансові установи, не було відмінено податкову реформу та рекрутський набір (Шандра, 2009, с. 191-204). Така думка набула подальшого розвитку у монографії В. Шандри та О. Аркуши «Україна в ХІХ столітті: людність та імперії». У праці висвітлюється політика Російської та Австрійської імперій на захоплених територіях, в тому числі можливості польських еліт

брати участь в управлінні краєм. Дослідниці вказують на відмінності у ставленні до місцевих привілейованих станів. У Австрійській імперії ще 1772 р. було видано цісарський патент, яким заборонялося використовувати титули, що випливали з виконання функцій в органах державної влади Речі Посполитої, як-от староста, каштелян тощо (Шандра, Аркуша, 2022, с. 135, 140). Тоді як Павло I відновив назви посад маршал, хорунжий та ін., що мало не так управлінське, як політичне значення.

Д. Бовуа одним з перших здійснив спробу встановити місце хорунжих у системі місцевої влади, наголосивши, що той виконував обов'язки заступника предводителя дворянства і перебував у VII класі «Табелю про ранги» (Бовуа, 2007, с. 153). Польський дослідник Тадеуш Епштейн, дискутуючи з Д. Бовуа з приводу становища польської шляхти на захоплених територіях, погодився з визначенням, що хорунжі були заступниками повітових маршалів (Epsztein, 2008, s. 86). При цьому жоден з дослідників не проаналізував їхніх повноважень, не охарактеризував персонального складу, не визначив місця, яке займала дана інституція у системі імперської влади.

Метою статті є аналіз причин збереження російською владою елементів польських адміністративних структур (на прикладі інституту хорунжого) як перехідного варіанту «вписування» новонабутих територій до загальноімперського контексту. Виходячи з мети, необхідно визначити, чи відновлювались їхні повноваження від часів Речі Посполитої, чи влада наділила новим обсягом, з'ясувати які вимоги висувалися до кандидатів на цю посаду й охарактеризувати особливості практичної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Сходження на престол Павла I вселило надії польської шляхти на можливе покращення їхнього становища. Були помилувані учасники повстання Т. Костюшка, зроблені кроки у налагодженні взаємовідносин з елітами захоплених земель, що оформилось у наданні західним губерніям «особливих прав і привілеїв». Указом від 6 лютого 1797 р. у повітах цих губерній замість предводителя дворянства обирався маршал, а також по одному хорунжому. Додаткових вказівок щодо їх правого статусу цим законом не встановлювалося (Повне зібрання законів Російської імперії (ПЗЗ РІ), 1830, Т. 24, с. 319). Якщо з посадою маршала все було більш-менш зрозуміло, і він по суті виконував функції

повітового предводителя дворянства, згідно «Учреждений...» 1775 р. та Жалуваної грамоти дворянству 1785 р., то до хорунжих виникало ряд питань: які обов'язки вони мали виконувати? чи повертався попередній річпосполитський статус чи набувався новий? На ці питання імперське законодавство не давало відповіді, що зумовило необхідність розглянути повноваження хорунжих у Речі Посполитій.

Інститут хорунжого (польською *chorążych*, що дослівно означає особу, яка носила прапор, знамена) у Речі Посполитій остаточно оформився конституцією 1611 р., яка визначала таку ієрархію повітових посад: підкоморій, староста, *хорунжий* (*курс*. – автори), земський суддя, стольник, чашник, підсудок, підстолій, підчаший, ловчий, війський, писар і мечник. При цьому підвищення з однієї посади на іншу відбувалося відповідно до цієї ієрархії (Бардах, Леснодорский, Пиетрчак, 1980, с. 218). І. Ворончук на перше місце у переліку повітових земських титулярних урядів ставить каштеляна та маршалка (Ворончук, 2011, с. 236-237), проте це аж ніяк не понижує місця хорунжого. Настільки високий статус, а йому поступався навіть земський суддя, пояснювався функціями хорунжого. Регламентовані арт. 6 розд. 2 III Литовського статуту, вони полягали в організації війська під час посполитого рушення, при цьому на урядника додатково покладалася функція контролю за шляхтою, яка уникала участі в поході. Фактично хорунжий виконував поліцейські функції, адже зібране військо він повинен був передати каштеляну або маршалку. В арт. 5 законодавець висуває, окрім традиційного для земських посад цензу осілості, кваліфікаційні вимоги до претендентів: чесність, розторопність, гідну поведінку і матеріальну забезпеченість (наявність «доброї» зброї та коня). Кандидатуру обирала шляхта повіту і пропонувала її правителю, який схвалював претендента на посаді, де той перебував безстроково із заборонаю заміни під загрозою втрати посади (Ківалов, Музиченко, Паньков, 2004, с. 72). Окремо на хорунжого покладалася поліцейська функція контролю за порядком під час збору війська, надаючи йому можливості стягнення збитків у випадку мародерства та доставляючи обвинуваченого у вбивстві до гетьманського суду (Ківалов, Музиченко, Паньков, 2004, с. 73).

У нових політичних імперських реаліях хорунжий не міг виконувати вищезазначених функцій. Формування війська

відбувалося шляхом рекрутського набору, про що видавався імператорський указ. Відбування рекрутської повинності належало до тих сфер, за яку відповідав губернатор. Останній і очолював спеціальну управлінську структуру в системі місцевої адміністрації – рекрутське присутствіє, яке здійснювало рекрутський набір. Для прикладу, згідно правил набору, територія Волинської губернії для зручності була поділена на три частини. Першу, що складалась з повітів Житомирського, Кременецького, Дубенського та Луцького, було ввірено особисто губернатору; другу – з Заславського, Старокостянтинівського, Острозького і Новоград-Волинського – віце-губернатору, а третю – у складі повітів Володимир-Волинського, Рівненського, Ковельського та Овруцького – губернському маршалу (Державний архів Волинської області, ф. 486, оп. 1, спр. 4, арк. 324-325). Хорунжих до організації набору не залучали, як і до виконання поліцейських функцій. У містах цю роль виконували городничі, яких призначали з числа колишніх військових, а у повіті – земські справники, призначення/обрання яких варіювалося залежно від політичної ситуації (Шевчук А., Маркевич О., 2022, с. 20). Таким чином, ставало зрозумілим, що обрання хорунжих вимагало додаткового регулювання, що було доручено військовим губернаторам. Ці сановники, наділені найширшими повноваженнями, мали можливість пропонувати владі шляхи вирішення цього питання. У своїх пропозиціях до Сенату, схвалених імператором 1 листопада 1800 р., військовий губернатор, управляючий Мінською, Волинською й Подільською губерніями, генерал І. Гудович вказав, що хорунжих як штатних чиновників у повітах не було. У колишній Речі Посполитій їх обирали лише у військовий час для збирання посполитого рушення (*pospolite ruszenie*). Водночас сановник не пропонував ліквідувати цю посаду, а лише унормувати процедуру виборів кожні три роки з остаточним схваленням кандидатів верховною владою (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 д., спр. 15, арк. 88-88зв.; ПЗЗ РІ, 1830, Т. 26, с. 367-370). Чому влада не ліквідувала посаду хорунжого, з'ясувавши її попередній статус та зіткнувшись з неможливістю привести у відповідність до загальної імперської системи? Насправді причин цьому є декілька і всі вони вказують на пряму вигоду держави.

Д. Бовуа наводить приклади звернень шляхти до верховної влади, де поляки вказували попередні титули, з властивим їм гонором йменувалися хорунжими, ротмістрами, старостами тощо. Їх збереження тишило шляхетське честолюбство. Під час призначення подільським губернським маршалом Каетана Пешинського, обіймання ним посади хорунжого Летичівського повіту 1797 р., було одним з аргументів для губернатора схвалити його кандидатуру на цю посаду (Бовуа, 2007, с. 155, 160).

Кожна держава намагається створити ефективний бюрократичний апарат, який би дешево обходився скарбниці. Посада хорунжого і маршала не оплачувалась (на відсутності жалування посадовців у судах першої інстанції та засідателів губернських головних судів звертає увагу А. Шевчук, уважаючи, що за допомогою цього фактору та повного контролю за діяльністю судів, верховна влада прагнула змусити шляхту відмовитися від участі у виборах і політичному житті, з наступною заміною місцевої еліти на призначуваних чиновників (Шевчук, 2021). На думку С. Величенка, в Російській імперії відчувалась гостра «недоукомплектованість» місцевих установ, порівняно з іншими європейськими країнами, а відтак імперія, на думку історика, була «недоуправляема» (Величенко, 2005, с. 83-114). Допомогти у вирішенні цієї проблеми могла інституція хорунжого. Влада також сподівалась, що задовольнивши політичні амбіції шляхти, надавши можливість обиратися на посади, вона менше думатиме про спротив, швидше інтегрується у нову політичну дійсність. Таким чином, верховна влада навіть не розглядала можливість ліквідувати посаду, яка допоки задовольняла всіх. Місцеві адміністратори менше переймалась відсутністю у законодавстві правового статусу цієї посади, натомість всі зусилля спрямовувались на регулювання проведення виборів. У випадку заняття посади безземельною чи малоземельною шляхтою, сам інститут влади був би знецінений в очах тогочасного суспільства. Необхідно було створити умови, при яких посади обіймало б виключно заможне шляхетство, яке б розглядало свою безоплатну діяльність у контексті збереження впливу в регіоні. Підтвердженням цього служить прийняття ряду спеціальних нормативно-правових актів, які регулювали проведення виборів у приєднаних губерніях.

Організація виборів в українських правобережних губерніях неодноразово зазнавала змін, ініціаторами яких були військові та цивільні губернатори. Одним з перших став указ від 6 лютого 1797 р., який регламентував у західних губерніях порядок шляхетських зібрань (Бортніков В., Бортніков А., 2021). Ми вже згадували, що 1 листопада 1800 р. за пропозицією генерала І. Гудовича було прийнято указ «Про порядок виборів чиновників у губерніях колишньої Речі Посполитої», згідно якого було встановлено трирічний термін обіймання посади хорунжим (ПЗЗ РІ, 1830, Т. 26, с. 367-370). Чергова спроба врегулювати вибори відбулася 8 червня 1802 р. – впродовж наступних чотирьох виборів дозволялось брати участь шляхті без обер-офіцерського чину, оскільки замале число «підтверджених» дворян ставило під загрозу їх проведення взагалі. Указом від 3 березня 1805 р. визначались умови, які дозволяли брати участь у виборах тим, хто не мав обер-офіцерського чину, якщо ті володіли землею, являлися її позитивними чи партикулярними орендарями більше десяти років, регулярно сплачували податок під назвою «офіага» (Державний архів Волинської області, ф. 486, оп. 1, спр. 16, арк. 129). На дворянських виборах 1808 р. імператорським указом підтверджувалася дія правових норм 1802 і 1805 рр. щодо порядку дворянських виборів. 1811 р. тема виборів у правобережних губерніях знову стала предметом уваги імператора, який в указі від 11 серпня підтвердив дію своїх попередніх настанов. У подальшому напруга лише наростала, і як зауважують луцькі дослідники В. Бортніков та А. Бортнікова, проведення ледь не кожних виборів ставала предметом окремого обговорення і прийняття спеціальних законів (Бортніков В., Бортніков А., 2021, с. 53). Було передбачено покарання – шляхта, яка не дотримувалась норм законодавства, позбавлялась виборчого права на шість років (ПЗЗ РІ, 1830, Т. 30, с. 839).

Така увага до проведення виборів у західних губерніях дала свої результати, оскільки владі вдалося досягти того, щоб посаду повітових хорунжих на Волині обіймали представники відомих шляхетських родів (Додаток А). Одним з таких був Ян Дуклан Охотський (1766 (1768?) – 1848), який залишив спогади про суспільно-політичні події на Волині в роки правління Павла I та Олександра I. Представник місцевої шляхти швидко зрозумів вигоди

від співпраці з новою владою, а тому після заснування губернії обіймав посади, зокрема – земського справника (Маркевич, 2020, с. 48). Він описував, як еліта зберігала вплив у краї, зокрема через обрання на ключові посади. Детально зупинився на виборах 1805 р., в результаті яких став хорунжим у Житомирському повіті.

У спогадах з максимальною деталізацією (це при тому що спогади писав у віці 76 років!) Я. Охотський описував саму процедуру виборів та політичні перегони, які розгорнулись за ключові посади. Обрання не було випадковим збігом обставин, а висування відбувалося «партією» – так він називав коло однодумців, до якого входили відомі родини: Карвицькі, Гіжицькі, Юковські, Гальські, Чайковські, Домбровські, Радзивіли з Бердичева та інші. З Мартином Букаром, який на виборах 1805 р. обійняв посаду маршала Житомирського повіту, мав багаторічну дружбу. Невдовзі його дружина захворіла і Я. Охотський виконував обов'язки повітового маршала до наступних виборів 1808 р. (Крашевський, 1874, с. 56).

Аналіз персонального складу корпусу хорунжих за період з 1803 по 1829 рр. (Додаток А) згідно офіційних даних дозволяє прийти до таких висновків:

- для петербурзьких укладачів «Місяцеслова...» була невідома посада «хорунжого» і тому до 1803 р. персональний склад встановити не вдалося (Місяцеслов, 1802; Місяцеслов, 1803; Місяцеслов, 1804);

- хоча й було передбачено для хорунжих присвоєння чину VIII класу (надвірний радник), проте ні в діловодній документації, ні в «Місяцесловах...» жодного разу не було вказано цього чину. Це дає підстави стверджувати, що не лише судові урядники не отримували чинів (Шевчук, 2022, с. 239, 245, 263), але й решта виборних посадовців;

- посада хорунжого була доволі престижною у середовищі середньої шляхти, проте для заможних більш важливими були маршальські та судові уряди. При цьому лише для частини хорунжих ця посада стала сходинкою для подальшої кар'єри: троє стали повітовими маршалами (Т. Микулич, В. Головінський та К.Кноль) та обраний 1805 р. острозьким хорунжим 22-річний Л. Лознинський (у «Місяцеслове...» вжито співзвучне «Зволінський») через 12 років перерви був обраний підкоморієм (Державний архів

Рівненської області, ф. 550, оп. 1, спр. 2, арк. 21зв.). Лише один хорунжий двічі обіймав посаду з перервою у шість років – Леон Шеміот з Луцького повіту. Звернімо увагу на ще одну особливість – хорунжі не переміщувалися між повітами, що свідчить про бажання виборців обирати місцевих шляхтичів;

- аналізуючи дані 108 каденцій з 1803 по 1829 рр. бачимо, що їх обіймали 84 посадовці (у середньому один хорунжий – 1,3 терміни, що становило 3,9 років). Для порівняння, повітових маршалів було протягом цього періоду 72 (на 14 % менше), вони обіймали посаду по 1,5 термінів (4,5 роки). З усіх хорунжих 62 – перебували на посаді один раз (74 %), 16 – два (19 %) і 6 – три (7 %). Показники повітових маршалів були відповідно 62,5 %, 26 % і 10 % й острозький маршал Ю. Малинський – чотири каденції. Отримана інформація дозволяє стверджувати про більш поважний статус повітових маршалів, що можна пояснити їх керівною роллю у шляхетській корпорації повіту;

- найменш стабільним у кадровому плані були Острозький і Старокостянтинівський повіти, де на кожних виборах обирався новий урядник. Найбільш стабільними були Володимир-Волинський, Луцький і Рівненський повіти – по п'ять хорунжих. Проте це не дає підстави говорити про якусь закономірність, адже у Острозькому повіті за 9 каденцій змінилося лише чотири повітових маршали.

Для Подільської губернії внаслідок незначного числа шляхти, допущеної до участі у виборах, доволі частою практикою було суміщення посади хорунжого та повітового межового судді, підсудка (Шевчук, 2022, с. 197, 542). У межах Волинської губернії такого поєднання не вдалося встановити, передусім через велику чисельність шляхти, гостру боротьбу «партій» за домінування та, головне, відсутність повітових межових судів, до яких обиралося від 14 до 16 осіб.

Дискусійним може видаватися питання про повноваження хорунжих, не прописані верховною владою. Чи були вони наділені окремими функціями, чи виступали заступниками і помічниками маршала? Джерельна база дозволяє підтвердити гіпотезу Д. Бовуа, що на практиці саме хорунжі заміщали своїх керівників (Бовуа, 2007, с. 153). Власне самі повітові маршали розглядали хорунжих своїми заступниками. 1803 р. новоград-волинський маршал

скаржився губернському правлінню, що обраний хорунжий Каетан Боровицький протягом двох місяців не приступив до виконання обов'язків, прямо вказуючи на потребу *«мати у своїх справах помічника»* (курсив. – автори). Причину ж такої поведінки хорунжий пояснював своєю хворобою (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 д., спр. 16, арк. 427зв.-428). Схожим чином цього ж року старокостянтинівський маршал повідомляв своїм рапортом губернське правління, що згідно його указу він мав ввести на посаду хорунжого кандидата Ліпінського, так як обраний Білінський протягом двох місяців не з'являвся. Проте раптово прибув переможець виборів, який пояснював, що під час поїздки до Київської губернії для участі у судових розглядах він захворів і вимушений був лікуватися у Бердичеві. Маршал згадував у рапорті про наявність лікарського свідоцтва про хворобу, але його не надали губернському правлінню. Після представлення документу необхідно було привести до присяги Білінського (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 д., спр. 16, арк. 380-380зв.).

Що ж до механізму заміщення посади, то це питання відносилось до компетенції губернського правління¹. Маршал, подаючи рапорт з проханням про довготермінову відпустку для владнання своїх партикулярних справ, не пропонував кандидата. 1803 р. старокостянтинівський маршал клопотався про 6-місячну відпустку (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 д., спр. 16, арк. 329). З діловодної документації не вдалося встановити випадків виконання обов'язків маршала іншими урядниками – стряпчими, відрядженими з Житомира чиновниками тощо, що є додатковим доказом статусу хорунжого як заступника маршала. Численні приклади слугують цьому підтвердженням: 1799 р. старокостянтинівський маршал Грохольський виклопотав паспорт на поїздку у своїх судових справах на 24 дні до Кам'янця. Виконувати його обов'язки доручили хорунжому, зобов'язавши дбати передусім про розмежування Старокостянтинівського повіту від Проскурівського. У цьому випадку питання вирішувалося канцелярією волинського губернатора, і дозвіл з розпорядженням було продубльовано хорунжому (Державний архів Житомирської

¹ Питання про надання хорунжому відпустки до 28 днів погоджував цивільний губернатор (Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 11, арк. 352).

області, ф. 70, оп. 1, спр. 2, арк. 6-бзв.). 1803 р. старокостянтинівський хорунжий Білінський виконував обов'язки повітового маршала (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 д., спр. 16, арк. 329). На початку 1814 р. кременецький хорунжий виконував функції маршала і відповідав перед цивільним губернатором М. Комбурлеєм за неналежне виконання службових обов'язків з набору рекрутів (Державний архів Рівненської області, ф. 550, оп. 1, спр. 3, арк. 4).

Єдиним джерелом, яке дозволило охарактеризувати практичну діяльність хорунжих, став діловодний комплекс архівних матеріалів, передусім Ф. 67 (Волинське губернське правління) та Ф. 70 (Канцелярія волинського губернатора) Державного архіву Житомирської області. У протоколах засідань губернського правління та реєстрах вихідної кореспонденції, вдалося відшукати необхідну інформацію. Як з'ясувалося, хорунжі виконували складні різноманітні завдання. Так, 18 серпня 1803 р. Волинське губернське правління розглядало рапорт колишнього кременецького хорунжого Прушинського, який 1800 р. забезпечував через м. Ямпіль проїзд цесаревича Костянтина. Посадовець скаржився на нижній земський суд за те, що той не дав коней (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 д., спр. 16, арк. 329). Організація проїзду губернією членів імператорської родини можна віднести до політичних завдань, оскільки йшлося не лише про забезпечення подорожнього комфорту, а про можливість продемонструвати лояльність до влади, з перспективою отримання, при нагоді, додаткових привілеїв.

Тут варто згадати неабиякий ажітаж з приводу приїзду до Житомира імператора Олександра I, який описав той же Я. Охотський (Крашевський, 1874, с. 85-89). Навіть за найскромнішою підготовкою, урядовці мали подбати про необхідну кількість коней на станціях та конторах, через які пролягав маршрут, належний стан доріг, а також меблі на станціях, якщо там передбачалась зупинка. Коні розраховувались відповідно до числа екіпажів, що супроводжували членів імператорської родини. Зазвичай, для імператора та його оточення виділяли по шість коней на один екіпаж (а число екіпажем могло сягнути 11). У такому випадку хорунжі забезпечували доставку коней з тих станцій, які

знаходились поза маршрутом. Така підготовка і відповідальність вимагали співпраці з губернатором (Маркевич, 2012, с. 210).

Однією із функцій, покладених на хорунжих, став контроль за шляхами сполучення. 8 червня 1798 р. до губернського правління звернувся овруцький шляхтич Антон Виговський зі скаргою на хорунжого за те, що той змушував шляхту разом із селянами ремонтувати дорогу. Проте за п'ять років губернське правління нічого не зробило, хорунжий втратив посаду, а шляхтич більше не піднімав це питання, і тому було вирішено справу здати до архіву (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 д., спр. 16, арк. 82). Ремонт шляхів сполучень належало до найскладніших завдань місцевої влади, а тому щоб зняти соціальну напругу, влада вдавалась до делегування цих повноважень органам дворянського самоврядування. Їх ремонт ускладнювався частим переміщенням військових, які перевозили вантажі гужовим транспортом, що псувало не тільки дороги, а й мости та переправи.

Локальна влада продовжувала практику використання посадовців для виконання одноразових доручень, особливо для проведення слідчих дій стосовно зловживань чиновників і посадовців. 5 серпня 1803 р. Волинське губернське правління слухало рапорт адміністратора казенного Народицького ключа, надвірного радника Пороховщикова, щодо несправедливих звинувачень з боку хорунжого Потоцького та земського комісара Волка, в утисках селян і незадовільному управлінні казенним майном. На своє виправдання адміністратор зазначав, що ні хорунжий, ні земський комісар не були в ключі, та не брали ні в кого пояснень. З'ясувалося, що казенні селяни поскаржилися на утиски до цивільного губернатора, і вже губернське правління, 8 травня наказало овруцьким урядникам провести слідство та надати матеріали повітовому суду, що ті зробили 16 червня. У висновку наголошувалось на нездатності Пороховщикова керувати маєтком (Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 д., спр. 16, арк. 27зв.). Цього ж року овруцький хорунжий Станіслав Потоцький ще двічі своїм рапортом до губернського правління повідомляв про результати розслідування встановлених зловживань адміністратора села Оленичі, та проведеного, спільно з земським комісаром, стану управління маєтками Якова Павші, до вирішення у судовому порядку питання про спадкування (Державний архів Житомирської

області, ф. 67, оп. 1 д., спр. 16, арк. 329, 371). У схожому ключі слід розглядати провадження 1825 р. Житомирського повітового суду, яке надійшло на ревізію до Волинського головного суду. Жителі с. Бараші, яких адміністратор Мілішевський змушував відпрацьовувати панщину понад норму з нанесенням побоїв, скаржилися цивільному губернатору. У даному випадку Волинське губернське правління звинуватило колишнього житомирського повітового хорунжого Ліснійовського у відсутності реакції на скарги селян на посесора за пригноблення та побої (Державний архів Житомирської області, ф. 16, оп. 3, спр. 2, арк. 1200-1200зв.).

Непростими були стосунки хорунжих з маршалами. 1799 р. рівненський хорунжий Яловицький, який 1805 р. був обраний маршалом, скаржився губернатору на свого керівника, який всупереч указу Волинського губернського правління, не збирав гроші за переїзд через річки та, головне, стягував зі шляхти кошти на утримання канцелярії губернського маршала. Вимагаючи відповіді від маршала Нововейського в. о. губернатора П. Грохольський неочікувано отримав його лист з канцелярії губернського маршала з поясненнями, що він начебто не знав про фінансові оборудки за своєю спиною. Роздратований таким порушенням субординації, досвідчений чиновник вказав як маршалу на недопустимість його дій, фактично закривши очі на фінансові оборудки, так і його підлеглому на те, що той не пробував з'ясувати стан справ самостійно, а одразу ж почав скаржитися губернатору (Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 2, арк. 10-10зв., 23-23зв.).

Польське Листопадове повстання 1830–1831 рр. внесло зміни до політики управління західними губерніями. Було прийнято ряд законів, які ліквідували правові засади функціонування органів станового самоврядування на основі павловських «особливих прав і привілеїв». Одним з перших став указ від 23 лютого 1831 р., яким наказувалось в колишніх польських, малоросійських та остзейських губерніях використовувати виключно назву предводитель дворянства (ПЗЗ РІ, 1832, Т. 6: Отд.1, с. 186). Решта посад перейменовувалася указом від 30 жовтня 1831 р. (ПЗЗ РІ, 1832, Т. 6: Отд. 2, с. 159). Вносячи суттєві зміни в управлінні краєм, там не йшлося про долю хорунжих. 6 грудня 1831 р. був прийнятий маніфест «О дворянських выборах», який детально регламентував

порядок обрання, повноваження виборних посадовців тощо. § 149 цього закону визначав порядок заміщення посади предводителя дворянства повітовим суддею (а не хорунжим – *автори*) (ПЗЗ РІ, 1832, Т. 6: Отд. 2, с. 247, 266). Вже 11 січня 1832 р. було поставлено остаточну крапку у функціонуванні інституту хорунжих, їх як і підкоморіїв, коморників, возних повністю ліквідували (ПЗЗ РІ, 1833, Т. 7, с. 8). У малоросійських губерніях ці посади зникли значно пізніше – 16 січня 1834 р. (ПЗЗ РІ, 1835, Т. 9, с. 42). Жоден із законів не регулював, хто віднині мав би виконувати обов'язки хорунжого, що є свідченням штучності посади згідно імперської традиції.

Висновки. Обрання хорунжих в українських правобережних губерніях та Малоросії було дозволено Павлом I в контексті врахування «особливих прав і привілеїв» і вказувало на бажання верховної влади знайти порозуміння з місцевою елітою. При цьому новий імператор не відкинув намірів інтегрувати набуті території, тому запроваджені нововведення не стосувалися ключових адміністративно-фінансових установ, а стосувалися лише виборних від шляхетської корпорації. Держава не відновила попередній правовий статус хорунжого, а також не наділила новими повноваженнями. Врегулювати цю правову прогалину доручили військовим губернаторам. Зваживши всі за і проти, І. Гудович не запропонував ліквідувати посаду, оцінюючи її корисність для місцевого урядування. Відтоді хорунжі стали заступниками повітових маршалів, а також виконавцями спеціальних завдань, при цьому інколи дублюючи функції органів державної влади (губернатора, губерньського правління). В такий спосіб влада підсилила місцеве управління ще одним виконавцем, давала можливість шляхті обійняти посаду та відчутти свою значущість, а значить швидше інтегруватись, не витрачаючи при цьому державних коштів. Складність і різноманітність завдань, відсутність жалування спричинили часту зміну хорунжих, адже лише 7 % обіймали посаду дев'ять років, у той час, як протягом однієї каденції – 74 %. Очевидно, що більшість тих, хто обіймав посаду один раз, були молоді шляхтичі, які таким чином відбували повинність у межах локальної шляхетської корпорації. Функціонування інституту хорунжих свідчило про лояльність частини еліти до імперії та готовності служити їй, що серед інших аспектів також стало причиною ліквідації відновлених верховною владою інституцій.

Таблиця 1

Хорунжі Волинської губернії (1802–1829)¹

№	Повіт	1803 р. ²	1805 р. ³	1808 р. ⁴	1811 р. ⁵
1.	Володимир-Волинський	П. Радзими́нський		К. Хамець	Л. Скомський
2.	Дубенський	Г. Стрельницький	Ф. Кашевський	П. Скомський	Л. Юковський
3.	Житомирський	не зазначено	Я. Д. Охотський	М. Будзинський	
4.	Заславський	Ю. Краєвський	Я. Рудницький	О. Івановський	Ф. Рудницький
5.	Ковельський	А. Пухальський		А. Вкринський	К. Янішевський
6.	Кременецький	Ф. Камінський	М. Петриковський	В. Пінінський	
7.	Луцький	Я. Чарнолуцький	Р. Тележинський		С. Липський
8.	Новоград-Волинський	К. Боровицький	К. Василевський		М. Будзинський
9.	Овруцький	С. Потоцький	В. Трипольський	Ф. Вонж	М. Новейський
10.	Острозький	Б. Вігура	М. Зволінський	Ю. Яловицький	С. Войнаровський
11.	Рівненський	М. Пясковський	Ф. Ратомський		І. Дворжанський
12.	Старокосятинський	Я. Білінський	О. Дашкевич	П. Качковський	Відсутня інформація

Продовження

№	Повіт	1814 р. ⁶	1817 р. ⁷	1820 р. ⁸	1823 р. ⁹	1826 р. ¹⁰
1.	Володимир-Волинський	Л. Скомський	В. Разимінський		Л. Іваницький	
2.	Дубенський	Л. Юковський		С. Гутковський	Ф. Зволінський	М. Скрижинський
3.	Житомирський	М. Будзинський	Ю. Трипольський	К. Піотровський	Я. Заблоцький	І. Прушинський
4.	Заславський	Ф. Рудницький	В. Опацький	А. Младзяновський	О. Маршицький	І. Стемпковський
5.	Ковельський	К. Янішевський	А. Залевський	А. Циховський	З. Орда	Ю. Ручинський
6.	Кременецький	В. Пінінський	Ф. Малаховський	Д. Менжинський	Я. Ворковський	губ. секретар Т. Домбровський
7.	Луцький	С. Липський	Л. Шеміот(ха)	Ю. Чернолуцький		Л. Шеміот
8.	Новоград-Волинський	М. Будзинський	Т. Микулич	А. Мохельський	В. Домарацький	Я. Жеромський
9.	Овруцький	М. Новейський	Л. Потоцький	Л. Байковський	В. Головінський	Я. Тележинський
10.	Острозький	В. Кржижановський	І. Ротеріуш	А. Прушинський	Ю. Мос (нечітко)ський	І. Єловицький
11.	Рівненський	І. Дворжанський	Т. Яловецький		В. Поструський	
12.	Старокосятинський	Ф. Бродовський	А. Лоховський	К. Дашкевич	К. Кноль	І. Іллінський

¹ У «Месясцеловах...» за 1802 і 1803 рр. відсутні дані про хорунжих (Месясцелов, 1802, с. 264-269; Месясцелов, 1803, с. 300-305). За 1829 і 1830 рр. відсутні видання.

² Перша поява хорунжих (Месясцелов, 1804, с. 42-46).

³ Месясцелов, 1806, с. 465-473.

⁴ Месясцелов, 1809, с. 449-457.

⁵ Державний архів Рівненської області, ф. 550, оп. 1, стр. 2, арк. 35-35 зв.

⁶ Месясцелов, 1815, с. 488-500.

⁷ Державний архів Рівненської області, ф. 550, оп. 1, стр. 5, арк.11-13. Указ про схвалення датований 12 березня 1818 р.

⁸ Месясцелов, 1821, с. 531-541.

⁹ Державний архів Рівненської області, ф. 550, оп. 1, стр. 11, арк. 5-6 зв.

¹⁰ Месясцелов, 1827, с. 473-480.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії та рецензентам за доречні уточнення, побажання та консультації. Особлива подяка працівникам читального залу і дирекції Державного архіву Житомирської області за розуміння важливості роботи науковців.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації статті.

Джерела та література:

Бальцер, О. (1908). К истории общественно-государственного строя Польши; [перевод с пол. и под. ред. Н. В. Ястребова]. Санкт-Петербург: издание А. С. Суворина. 252 с.

Бардах, Ю., Леснодорский, Б., Пиетрчак, М. (1980). История государства и права Польши. Москва: Юридическая литература. 558 с.

Бовуа, Д. (2007). Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830; [пер. с французської Зої Борисюк]. Львів : Кальварія, 296 с.

Бортніков, В., Бортнікова, А. (2021). Особливості формування органів дворянського самоврядування Волинської губ. (кінець XVIII – 30-ті роки XIX ст.). Сторінки історії, Вип. 52, 48-59. DOI: 10.20535/2307-5244.52.2021.236149.

Величенко, С. (2005). Численность бюрократии и армии в Российской империи в сравнительной перспективе. Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: антология / [сост. П. Верт, П. Кабитов, И. Миллер]. Москва: Новое издательство, 83-114.

Ворончук, І. (2011). Підкоморський суд. Енциклопедія історії України, Т.8: Па–Прик., 236–237.

Горизонтов, Л. (1999). Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). Москва: Издательство «Индрик». 272 с.

Державний архів Волинської області, ф. 486, оп. 1, спр. 4, 348 арк.

Державний архів Волинської області, ф. 486, оп. 1, спр. 16, 358 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.16, оп.3, спр.2, 1316 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 (дод.), спр. 15, 183 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 (дод.), спр. 16, 460 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 2, 132 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 11, 352 арк.

Державний архів Рівненської області, ф. 550, оп. 1, спр. 3, 53 арк.

Державний архів Рівненської області, ф. 550, оп. 1, спр. 5, 148 арк.

Державний архів Рівненської області, ф. 550, оп. 1, спр. 11, 75 арк.

Долбилов, М. (2010). Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. Москва: Новое литературное обозрение. 1000 с.

Каппелер, А. (2005). Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Вид-во Католицького Українського університету. 360 с.

Ківалов, С., Музиченко, П., Паньков А. (ред.) (2004). Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 р.: У 2 кн. Кн. 2. Одеса: Юридична література, 568 с.

Крашевський, Ю. (1874). Рассказы о польской старине: записки XVIII века, переписанные и изданные И. Крашевским. Т. 2. Санкт-Петербург, 319 с.

Кутшеба, С. (1907). Очерк истории государственного и общественного строя Польши [пер. с пол. Ядвиги Пашкович]. Санкт-Петербург: издание А. С. Суворина. 287 с.

Маркевич, О. (2020). Державна служба у Волинській губернії у спогадах та оцінці сучасників (кінець XVIII - перша половина XIX століття). Емінак, №2 (30), 45-55. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).405](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).405)

Маркевич, О. (2012). Формування мережі поштових установ Волинської губернії та річесполитський досвід. Україна і Польща: історичне сусідство: Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, 206-212.

Місяцеслов із розписом чиновних осіб у державі на літо від Різдва Христового. (1802). Санкт-Петербург: Імп. Академія наук. 514 с.

Місяцеслов із розписом чиновних осіб у державі на літо від Різдва Христового. (1803). Санкт-Петербург: Імп. Академія наук. 569 с.

Місяцеслов із розписом чиновних осіб у державі на літо від Різдва Христового. (1804). Санкт-Петербург: Імп. Академія наук. 649 с.

Місяцеслов із розписом чиновних осіб чи загальний штат Російської імперії на літо від Різдва Христового. (1806). У 2-х ч. Ч. 2: розпис чиновним особам в губерніях. Санкт-Петербург: Імп. Академія наук. 492 с.

Місяцеслов із розписом чиновних осіб чи загальний штат Російської імперії на літо від Різдва Христового. (1809). У 2-х ч. Ч. 2: розпис чиновним особам в губерніях. Санкт-Петербург: Імп. Академія наук. 496 с.

Місяцеслов із розписом чиновних осіб чи загальний штат Російської імперії на літо від Різдва Христового. (1815). У 2-х ч. Ч. 2: розпис чиновним особам в губерніях. Санкт-Петербург: Імп. Академія наук. 532 с.

Місяцеслов із розписом чиновних осіб чи загальний штат Російської імперії на літо від Різдва Христового. (1821). У 2-х ч. Ч. 2: розпис чиновним особам в губерніях. Санкт-Петербург: Імп. Академія наук. 570 с.

Місяцеслов із розписом чиновних осіб чи загальний штат Російської імперії на літо від Різдва Христового. (1827). У 2-х ч. Ч. 2: розпис чиновним особам в губерніях. Санкт-Петербург: Імп. Академія наук. 519 с.

Нольде, Б. (1911). Очерки русского государственного права. Санкт-Петербург: тип. «Правда». 554 с.

Повне зібрання законів Російської імперії. (1830). Зібрання 1-е. Том. 24. Санкт-Петербург: Типографія II Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, 870 с.

Повне зібрання законів Російської імперії. (1830). Зібрання 1-е. Том. 26. Санкт-Петербург: Типографія II Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, 882 с.

Повне зібрання законів Російської імперії. (1830). Зібрання 1-е. Том. 30. Санкт-Петербург: Типографія II Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, 1404 с.

Повне зібрання законів Російської імперії. (1832). Зібрання 2-е. Том. 6: Відділення 1. Санкт-Петербург: Типографія II Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, 846 с.

Повне зібрання законів Російської імперії. (1832). Зібрання 2-е. Том. 6: Відділення 2. Санкт-Петербург: Типографія II Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, 710 с.

Повне зібрання законів Російської імперії. (1833). Зібрання 2-е. Том. 7. Санкт-Петербург: Типографія II Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, 1414 с.

Повне зібрання законів Російської імперії. (1835). Зібрання 2-е. Том. 9: Відділення 1. Санкт-Петербург: Типографія II Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, 891 с.

Романович-Славатинский, А. (1870). Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права. Санкт-Петербург: тип. МВД. 594 с.

Шандра, В., Аркуша, О. (2022). Україна в XX столітті: людність та імперії. Київ: Академперіодика. 436 с. DOI: <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.461.436>

Шандра, В. (2009). «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект. Регіональна історія України, №3, 191-204.

Шевчук, А., Маркевич, О. (2022). Справник у системі управління Волинською губернією (кінець XVIII – 1860-ті рр.). Емінак: науковий щоквартальник, 3 (39), 9–25. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.3\(39\).588](https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).588)

Шевчук, А. (2021). Повітові та головні суди Правобережної України (1797–1831 рр.): улаштування, кадровий склад, діяльність. Український історичний журнал, №4, 50 – 64. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.050>

Шевчук, А. (2022). Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). Житомир: Видавець Євенок О. О., 580 с.

Epsztein, T. (2008). Ziemiańskie polscy na Wołyniu w XIX i XX w. Niepodegłość i Pamięć, №15/1, 79-106.

References

Baltser, O. (1908). К истории обшчествено-государственного строя Pol'shchi. [On the history of the social and state system of Poland]. Sankt-Peterburg: izdanie A. S. Suvorina. 252 s. [in Russian].

Bardakh, Iu., Lesnodorskii, B, Pietrchak, M. (1980). Istoriya gosudarstva i prava Pol'shi. [The history of the state and law of Poland]. Moskva: Yuridicheskaya literatura. 558 s. [in Russian].

Bortnikov, V., Bortnikova, A. (2021). Osoblyvosti formuvannya orhaniv dvorianskoho samovriaduvannya Volynskoi hub. (kinets XVIII – 30-ti roky XIX st.). [The Peculiarities of the Nobility Self-Government Bodies Formation in Volyn Province (Late 18th cent. – 1830's)]. Storinky istorii, 52, 48-59. DOI: 10.20535/2307-5244.52.2021.236149. [in Ukrainian].

Bovua, D. (2007). Rosiiska vlada i polska shliakhta v Ukraini. 1793-1830. [Russiab government and Polish nobility in Ukraine. 1793-1830]. Lviv: Kalvariia, 296 s. [in Ukrainian].

Dolbilov, M. (2010). Russkij kraj, chuzhaya vera: Etnokonfessional'naya politika imperii v Litve i Belorussii pri Aleksandre II. [Russian region, foreign faith: ethnoconfessional Imperial policy in Lithuania and Bielorrussia.]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. 1000 s. [In Russian].

Epsztein, T. (2008). Ziemiańskie polscy na Wołyniu w XIX i XX w. [Polish landowners in Volhynia in the 19th and 20th centuries]. Niepodegłość i Pamięć, №15/1, 79-106. [in Polish].

Gorizontov, L. (1999). Paradoksy imperskoj politiki: Polyaki v Rossii i russkie v Pol'she (XIX – nachalo XX v.). [Paradoxes of imperial politics: Poles in Russia and Russians in Poland (XIX – early XX centuries)]. Moskva: Izdatel'stvo «Indrik». 272 s. [In Russian].

Kappeler, A. (2005). Rosiia yak polietnichna imperiia: vynyknennia, istoriia, rozpad. [Russia as a multi-ethnic Empire: origin, history, disintegration.]. Lviv: Vyd-vo Katolytskoho Ukrainskoho universytetu. 360 s. [in Ukrainian].

Krashevskii, Yu. (1874). Rasskazy o polskoi starine: zapiski XVIII veka, pereisdannye i izdannye Y. I. Krashevskim [Stories about Polish old time: notes of the 18th century, rewritten and published by Y. I. Krashevskii]. Sankt-Peterburg, 319 s. [in Russian].

Kutsheba, S. (1907). Ocherk istorii gosudarstvennogo i obshchestvennogo stroya Pol'shi. [Essay on the history of the state and social system of Poland]. Sankt-Peterburg: izdanie A. S. Suvorina. 287 s. [in Russian].

Markevych, O. (2020). Derzhavna sluzhba u Volynskii hubernii u spohadakh ta otsintsi suchasnykiv (kinets XVIII – persha polovyna XIX stolittia). [Civil Service in Volyn Province in Memories and Assessments of Contemporaries (Late 18th – first half of the 19th century)]. *Eminak*, №2 (30), 45-55. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).405](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).405) [in Ukrainian].

Markevych, O. (2012). Formuvannia merezhi poshtovykh ustanov Volynskoi hubernii ta richpospolytskyi dosvid. [The formation of a network of postal institutions in the Volyn province and the experience of the Polish]. *Ukraina i Polshcha: istorychne susidstvo: Zbirnyk materialiv mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, 206-212. [in Ukrainian].

Nol'de, B. (1911). Ocherki russkogo gosudarstvennogo prava. [Essays on Russian state law]. Sankt-Peterburg: tip. «Pravda». 554 s. [in Russian].

Romanovich-Slavatinskij, A. (1870). Dvoryanstvo v Rossii ot nachala XVIII v. do otmeny krepostnogo prava. [The nobility in Russia from the beginning of the 18th before the abolition of serfdom]. Sankt-Peterburg: tip. MVD. 594 s. [in Russian].

Shandra, V., Arkusha, O. (2022). Ukraina v XIX stolitti: liudnist ta imperii. [Ukraine in the 19th century: populace and empires] Kyiv: Akademperiodyka. 436 s. DOI: <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.461.436> [in Ukrainian].

Shandra, V. (2009). «Gubernii na osobyh pravah i privilegiiakh sostoyashchie...» yak politychnyi proekt. [«Provinces with special rights and privileges ...» as a political project]. *Rehionalna istoriia Ukrainy*, №3, 191-204. [in Ukrainian].

Shevchuk, A., Markevych, O. (2022). Spravnyk u systemi upravlinnia Volynskoiu huberniieiu (kinets XVIII – 1860-ti rr.). [Spravnyk in Volyn Province Administrative System (end of the 18th century – 1860s)]. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk*, 3 (39), 9–25. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.3\(39\).588](https://doi.org/10.33782/eminak2022.3(39).588) [in Ukrainian].

Shevchuk, A. (2021). Povitovi ta holovni sudy Pravoberezhnoi Ukrainy (1797-1831 rr.): ulashtuvannia, kadrovyi sklad, diialnist [District and main courts in Right-Bank Ukraine (1797-1831): arrangement, staffing and activities]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 50-64. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.050> [in Ukrainian].

Shevchuk, A. (2022). Sudova vlada v zhytti suspilstva Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – persha tretyna XIX st.) [Judicial power in the life of the society of Right-bank Ukraine (end of 18th – first third of 19th centuries)]. *Zhytomyr: Vydavets Yevenok O. O.* 580 s. [in Ukrainian].

Velychenko, S. (2005). Chislennost' byurokratii i armii v Rossijskoj imperii v sravnitel'noj perspektive. [The number of bureaucracy and the army in the Russia Empire in a comparative perspective]. Rossijskaya imperiya v zarubezhnoj istoriografii. Raboty poslednih let: antologiya. Moskva: Novoe izdatel'stvo, 83-114. [in Russian].

Voronchuk, I. (2011). Pidkomorskyi sud. [The Pidkomorious courts]. Entsyklopediia istorii Ukrainy, 8: Pa–Pryk, 236–237. [in Ukrainian].

Shevchuk Andriy, Markevich Oksana. KHORUNZHY OF THE VOLYN PROVINCE (1797-1832): TRADITIONS OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN THE IMPERIAL PRACTICES OF ADMINISTRATION

Abstract

The purpose of this article is to examine the rationale for the Russian authorities' decision to retain certain Polish administrative structures (using the khorunzhy as an example) as a transitional option for "fitting" the newly acquired territories into the larger imperial context.

Methodology. *General scientific methods (analysis, synthesis, comparison, and generalization) were used to collect information and analyze it. The method of comparison contributed to the comparison of the capabilities of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Russian Empire battalions.*

The scientific novelty *of the research lies in the fact that, on the basis of archival materials, the activities of the bailiffs were analyzed for the first time and conclusions were drawn regarding their role in the local government system. It has been demonstrated that, despite its ties to the administrative tradition of the Polish-Lithuanian Commonwealth, this position acquired a distinct nature and scope of authority in the Russian Empire. The author analyzes the personnel of the battalion officers, calculates their length of service, and examines their career opportunities.*

Conclusions. *Under Paul I, the khorunzhy in the Volyn province carried out significant and varied tasks that were subject to specific recommendations from military governors. Through the performance of state duties, the government attempted to integrate the gentry, thereby improving local governance. The absence of a salary resulted in frequent changes in the office of the managers, as they viewed the position as an opportunity for career advancement. The functioning of the khorunzhy institution proved the loyalty of a part of the elite to the empire and their willingness to serve it, which, among other things, led to the liquidation of the institutions restored by the supreme power.*

Keywords: *khorunzhy, Russian Empire, Volyn Province, personnel, loyalty, local elite, imperial policy.*

Szewchuk Andrzej, Markewicz Oksana. CHORAŃŻE Z OBWODU WOLYŃSKIEGO (1797–1832): TRADYCJE RZECZY POSPOLITEJ W PRAKTYKACH ADMINISTRACYJNYCH IMPERIUM

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza przyczyn zachowania przez władze rosyjskie elementów polskich struktur administracyjnych (na przykładzie Instytutu Chorańskiego) jako opcji przejściowej dla „włączenia” nowo zdobytych terytoriów do całości imperialnego kontekstu. **Metodologia.** Do zbierania informacji i ich analizy zastosowano ogólne metody naukowe (analiza, synteza, porównanie, uogólnienie). Metoda porównawcza przyczyniła się do porównania potęg chorańskich w Rzeczypospolitej i Cesarstwie Rosyjskim. **Nowością naukową** jest to, że po raz pierwszy na podstawie materiałów archiwalnych przeanalizowano działalność chorańskich i wyciągnięto wnioski na temat ich miejsca w systemie samorządowym. Udowodniono, że pozycja ta, choć związana była z tradycją administracyjną Rzeczy Pospolitej, nabrała innego znaczenia i charakteru władzy w imperium rosyjskim. Dokonano analizy składu osobowego chorańskich, obliczono staż pracy oraz możliwości rozwoju zawodowego. **Wnioski.** Chorańże, przywrócony w guberni wołyńskiej za czasów Pawła I, wykonywali ważne i różnorodne zadania, które były regulowane specjalnymi propozycjami namiestników wojskowych. W ten sposób rząd wzmacniał lokalną administrację, poprzez realizację zadań państwowych starał się integrować szlachtę. Brak pensji powodował częste zmiany kaprali, którzy wykorzystywali to stanowisko jako szansę na dalszy rozwój zawodowy. Funkcjonowanie instytutu chorańskich świadczyło o lojalności części elity wobec imperium i gotowości służenia mu, co między innymi stało się także przyczyną likwidacji przywróconych przez władzę zwierzchnią instytucji.

Słowa kluczowe: Chorańże, imperium rosyjskie, gubernia wołyńska, personel, lojalność, lokalna elita, polityka imperialna

Статтю надіслано до редколегії 18.12.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 02.02.2023 р.

УДК 94(4-11)«1812»:929(44)
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112047>

Наджафов Ігор,
аспірант кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин факультету
історії та міжнародних відносин
Запорізького національно університету
nadzhafov.igor@znu.edu.ua
Researcher ID: HPE-3520-2023
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6740-6887>

УЯВЛЕННЯ ПРО СХІДНУ ЄВРОПУ В МЕМУАРАХ ФРАНЦУЗЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ НАПОЛЕОНІВСЬКИХ ВІЙН

Анотація

Мета роботи: проаналізувати уявлення про Східну Європу в мемуарах французьких військових та політичних діячів наполеонівських війн, а також дослідити їхній внесок у формування поняття «Східна Європа».

Методологія: під час написання статті були використані як загальнонаукові (порівняння, ідеалізація, сходження від абстрактного до конкретного, контент-аналіз, наукове моделювання), так й спеціально-історичні (історико-генетичний, порівняльно-історичний, системно-структурний) методи дослідження.

Наукова новизна: полягає в тому, що праці з історії понять та інтелектуальної історії, присвячені міркуванням та ідеям французьких мемуаристів наполеонівської доби про Східну Європу, є рідкістю. Автор статті пропонує збільшити науковий доробок у цьому напрямку.

Висновки: впродовж написання роботи розглянуто уявлення про Східну Європу в мемуарах французьких військовослужбовців та політичних діячів наполеонівських війн, а також висвітлено їхній внесок у формування поняття «Східна Європа».

Французькі мемуаристи вважали поділи Речі Посполитої помилкою, що дозволила Росії закріпитися у Східній Європі, вбачали у планах Наполеона по відновленню польської державності шлях до формування рівноваги в європейській політиці. Російську кампанію 1812 року нарікали важливою для усієї Європи, набула широкого розповсюдження

характеристика росіян як «дикунів» та «варварів», для захисту від яких потрібно створити свого роду «бар'єр» у вигляді відродженої Польщі.

Литву та Польщу сприймали як північно-східну частину Європи, що відділяє європейську цивілізацію від величезних азійських просторів та експансіоністської Російської імперії, продовження розширення якої на захід вважали загрозою для європейців. Серед варіантів визначення культурно-цивілізаційного кордону між Європою та Азією пропонували колишню російську столицю Москву або «литовсько-руську» річку Дніпро.

Ключові слова: *мемуари, ментальне картографування, Східна Європа, наполеонівські війни, історія понять, польське питання, Російська імперія.*

Вступ. Наполеонівські війни увійшли в історію Нового часу як грандіозна подія, наслідки якої відчувалися продовж усього ХІХ століття. Найбільш масштабна та найдорожча серія війн свого часу, вона призвела до поширенню лібералізму та націоналізму, перегляду баланс сил у Європі, створила підґрунтя для формування Німецької імперії та Королівства Італія.

Велика французька революція суттєво трансформувала дискусію про Східну Європу в тогочасній Франції, але доба наполеонівських війн випродукувала ще більш ґрунтовні зміни, сформувала у французької інтелектуальній думці нові судження та шаблони мислення.

Побачивши Східну Європу на власні очі, на короткий термін відновивши польську державність під протекцією наполеонівської Франції та взявши участь у французько-російській війні 1812 року, французькі військовослужбовці та політичні діячі отримали можливість значно глибше та ширше пізнати Східну Європу та народи, які її населяли.

Відношення до Росії та імператорської сім'ї Романових, сприйняття поділів Речі Посполитої та польського питання, визначення східних кордонів Європи – усе це зазнало серйозних змін порівняно з минулим ХVІІІ століттям.

Деякі з безпосередніх учасників наполеонівських війн залишили після себе мемуари, більшість з яких отримали неабияке визнання серед франкомовних читачів, а пізніше були перекладі й на інші європейські мови. У цих працях знайшлося місця й для Східної Європи.

Мета дослідження. Проаналізувати уявлення про Східну Європу в мемуарах французьких військовослужбовців та політичних діячів наполеонівських війн, а також дослідити їхній внесок у формування поняття «Східна Європа».

Об'єктом дослідження є концептуальна діяльність представників французької інтелектуальної думки. Предметом дослідження є уявлення французьких мемуаристів доби наполеонівських війн про Східну Європу.

Методологія, методи дослідження. Під час написання статті були використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження.

З емпіричних методів загальнонаукового пізнання, автором цієї роботи були застосовані метод порівняння та контент-аналіз обох типів, тобто кількісний та якісний. Серед теоретичних методів загальнонаукового пізнання, були використані метод ідеалізації та метод сходження від абстрактного до конкретного. Поміж емпірико-теоретичні методів загальнонаукового пізнання у роботі були застосовані наукове моделювання, аналіз та синтез. Під час написання праці автором також були використані спеціально-історичні наукові методи, такі як історико-генетичний, порівняльно-історичний та системно-структурний.

Задіяні у представленій статті методи дослідження, як загальнонаукові, так й спеціально-історичні, дозволили узагальнити та систематизувати уявлення французьких військовослужбовців та політичних діячів доби наполеонівських війн про Східну Європу.

Аналіз досліджень. Праці з історії понять та інтелектуальної історії, присвячені представленій тематиці, є рідкістю. Перш за все, слід згадати комплексну роботу Ларі Вульфа (Вульф, 2009), у якій американський дослідник розглядає розвиток поняття «Східна Європа» як інтелектуального продукту, а також досліджує витоки концептуального поділу Європи на Західну та Східну. Також не варто обминати увагою праці Вадима Ададунова (Ададунов, 2007) та Івера Нойманна (Neumann, 1996; Neumann, 1999). Робота українського науковця присвячена ставленню наполеонівського уряду Франції до південно-західних регіонів Російської імперії. Це ставлення розглянуто як історичне явище, яке було сформовано за доби наполеонівських війн у процесі ознайомлення французьких військових та політичних діячів з різноманітною інформацією про

Росію. Праці норвезького політолога, в контексті нашого дослідження, представляють інтерес з точки зору сучасних методологічних підходів у вивченні «Іншого», та зокрема формуванню образу східного «Іншого» в контексті Східної Європи.

Виклад основного матеріалу. Традиція написання мемуарів у французькій інтелектуальній думці набула особливого поширення впродовж XVIII ст. під впливом епохи Просвітництва. Найчастіше, авторами ставали відомі військові та політичні діячі, які використовували мемуаристику як можливість записати та опублікувати звіт про власній діяння.

Генерал-ад'ютант Філіп Поль де Сегюр, син відомого французького дипломата Луї Філіпа де Сегюра, був у найближчому оточенні імператора Наполеона Бонапарта та брав безпосередню участь у Французько-російській війні 1812 р. Найбільше Філіп Поль де Сегюр знаменитий тим, що його мемуари були використані для опису Бородинської битви у *magnum opus* російського письменника та філософа Льва Толстого «Війна та мир» (Вульф, 2009, с. 57).

Завдяки праці французького військового, можливо отримати цінну інформацію щодо зв'язків між відновленням польської державності, боротьбою наполеонівської Франції проти впливу Росії та формуванням уявлень щодо Східної Європи у французькій інтелектуальній думці. На сторінках власних мемуарів, він розповідає, що перед вторгненням у Російську імперію, Наполеон Бонапарт декілька разів перечитував твір «Історія Карла XII, короля Швеції» філософа-просвітника Вольтера, називаючи цю працю «не повністю правдивою». Після поразки Наполеона та французького війська від російського «генерала Мороза», за висловом Філіпа Поля де Сегюра: «історія Карла Шведського постійно знаходилась перед очима імператора» (Segur, 1826a, p. 312).

Генерал-ад'ютант приводить доволі поширене порівняння, що він неодноразово чув у приватних розмовах людей зі свого оточення: «Дехто був вельми стурбований тим, що Наполеон привів свою армію до Москви, як й шведський король Карл XII в Україну сто років тому» (Segur, 1826b, p. 299).

Французький історик П'єр Шоню, щодо невдалих спроб європейських армії воювати на величезних територіях Російської імперії, писав: «східні армії можуть діяти на заході, проте армії західних держав зазнають поразки на сході. Карл XII Шведський та

Наполеон Бонапарт це чітко підтверджують. Низька якість доріг захищає Східну Європу від Заходу» (Шапун, 1971, р. 63).

До кінця XVII ст. у французьких джерелах українські землі зазвичай постають під старою середньовічною назвою «Русь», проте вже починаючи з середини того ж століття, багато в чому під впливом українського козацтва, набуває розповсюдження нова назва «Україна», яка вже у XVIII ст. поступово витісняє традиційний термін «Русь» (Луняк, 2013, с. 472). В цьому контексті також варто згадати працю французького картографа Гійома де Боплана та його карту 1648 р. із використанням топоніму «Україна» (Боплан, Меріме, 1990, с. 4-6).

Окремо Сегюр приділяє увагу польському питанню, розмірковуючи про відновлення польської державності під протекцією Французької імперії: «поляки завжди горіли найблагороднішим ентузіазмом – гідні свободи, вони жертвували їй усі блага, якими її жертвує більшість людей. З цього приводу вони не суперечили собі: Варшавський сейм утворив загальну конфедерацію, проголосивши відновлення Польського королівства; скликав сейми, запросив усю Польщу до конфедерації, перетворив себе на загальну раду, крім того, ще й підтримуючи встановлений порядок» (Segur, 1826a, р. 152). Пише він й про причини Російської кампанії Наполеона Бонапарта, називаючи її важливою для усієї Європи та виказуючи притаманне багатьом представникам французької інтелектуальної думки того часу бажання зробити з Польщі своєрідний форпост, щоб захистити Європу від росіян: «компанія, якими б не були інші причини нашої експедиції, була важливою для усієї Європи. Її метою було вирвати Польщу з рук Росії, її результатом було б усунення небезпеки нового вторгнення людей з Півночі, послаблення цього потоку, через встановлення нової дамби проти нього» (Segur, 1826b, р. 446).

Сегюр розподіляє Європу не стільки на Східну та Західну, як на Південно-Західну та Північно-Східну, вбачаючи у Росії поневоловача останньої та справжню загрозу для європейців: «Наполеон сприймав північний трон Олександра як загрозу. На тих крижаних вершинах, звідки колись ринули хвилі варварів, він бачив, як утворилися всі елементи нового майбутнього розливу. До того часу Австрія та Пруссія були достатніми бар'єрами від Росії, але Наполеон сам повалив або понизив їхній статус: тому він залишився

єдиним захисником цивілізації народів Півдня проти неосвіченої суворості, жадібних бажань бідних народів Півночі та амбіцій їхнього імператора та знаті» (Segur, 1826a, p. 65).

У праці французького мемуариста також знаходиться місце пошуку культурно-цивілізаційного кордону між Європою та Азією. Ось як Філіп Поль де Сегюр описує Москву: «дивлячись на це золоте місто, на цей блискучий вузол Азії та Європи, де поєдналися надмірна розкіш, користолобство та привабливість двох найкрасивіших частин світу, ми зупинилися, охоплені гордим спогляданням» (Segur, 1826b, p. 32).

Подібна характеристика найбільшого міста Російської імперії дещо суперечить поглядам французького генерал-ад'ютанта загалом, проте вона дає можливість побачити, у якому місці він та його оточення вбачають кордон між Східною Європою та Азією.

Разом з тим, на сторінках мемуарів Сегюра-молодшого є опис ще одного «кордону», своєрідного «пограниччя світів»: «французьке військо втретє й востаннє перетнуло Дніпро, річку наполовину руську, наполовину литовську, але московської приналежності. Вона служить кордоном для двох країн» (Segur, 1826b, p. 287).

Сегюр називає Дніпро «кордоном між Росією та Литвою», «російсько-литовською річкою», хоча насправді ця річка проходить по територіях України та Білорусі. Проте, французький письменник як й багато його сучасників, сприймає Україну на схід від Дніпра як частину Росії, а Україну на захід від Дніпра та більшу частину Білорусі як частину Польщі-Литви. При цьому, усі вищезгадані землі після поділів Речі Посполитої входять до складу Російської імперії.

Яскравий образ французького імператора Наполеона Бонапарта, на сторінках мемуарів Сегюра-молодшого, що з величезним дивуванням спостерігає пожежі в Москві та виголошує свій осуд російським паляям, за висловом Ларі Вульфа: «підвів підсумок концептуального конструювання образу Східної Європи протягом попереднього вісімнадцятого століття» (Вульф, 2009, с. 504). Американський історик наводить цитату, яку приписують Наполеону: «Яке жахливе видовище! Вчинити це власними руками! Яка неймовірна рішучість! Для чого? Вони – скити!» (Вульф, 2009, с. 504).

На останніх сторінках своїх мемуарів, Сегюр пише про протистояння Півдня та Півночі, Європи та Росії: «невже доля півдня бути завойованим північчю? Хіба він не може приборкати його в свою чергу? У минулому столітті Європа поспішила зробити свій внесок у цивілізацію цих північних людей, з яких Петро I зробив грізних дитинчат. Людські маси, контрольовані адміністрацією, яка стає освіченою, залишаються страждаючими. Незважаючи на свій клімат, дикунам це подобається, проте вони все одно чим далі, тим більше заздять європейцям; вторгнення на південь з півночі, розпочате Катериною II, продовжиться» (Segur, 1826b, p. 444-446).

Судячи з усього, французький військовослужбовець не вбачає у Росії частину Європи. Називаючи московитів варварами, що частково цивілізувалися завдяки реформам Петра, виділяючи їх окремо від європейців, Сегюр передбачає подальші намагання Російської імперії розширитись саме на Південь, проте за цими словами стоять минулі та майбутні спроби держави Романових збільшити свої володіння за рахунок територій Східної Європи.

У своїй знаменитій праці Сегюр зрідка згадує саме поняття «Східна Європа», тим не менш, він приділяє суттєву увагу роздумам та власним оцінкам важливих питань, що стосуються формування та розвитку уявлень про Східну Європу в французькій інтелектуальній думці: «де закінчується Європа та починається Азія?»; «яке місце є культурно-цивілізаційними кордоном між ними?».

Марселлін Марбо, був ще одним високопоставленим військовослужбовцем, чиї мемуари отримали широке визнання, щоправда посмертно. Він мав негативне ставлення до Польщі та поляків, навіть писав про «лише одну єдину рису, якою поляки володіють в найвищій ступені: військову сміливість» (Marbot, 1891b, p. 83). Саме у цьому контексті в його праці можна знайти інформацію, що дозволяє висвітлити сприйняття ідеї Східної Європи французькими військовими та політичними діячами доби наполеонівських війн.

У своїй роботі Марбо декілька разів згадує перебування французької армії в Польщі: «поки ми були в страшній Польщі, де не було залізниці, треба було дванадцять, а то й шістнадцять коней, щоб витягти екіпаж із боліт, серед яких ми йшли» (Marbot, 1891a, p. 357); «ми були в Польщі, найбіднішій та найгіршій країні Європи.

Від Одери вже не було великих доріг: ми йшли в жахливій багнуці» (Marbot, 1891a, p. 315).

Марбо називає Польщу «найбіднішою та найгіршою країною в Європі», проте разом з тим він характеризує її як частину європейської культурної спільноти. Враховуючи історичні зв'язки поляків з литовцями, можна з великою долею вірогідності припустити, що саме у колишніх територіях Речі Посполитої, французький військовослужбовець вбачає східні кордони європейської цивілізації, а значить й частину Східної Європи як регіону. Тобто Марселін Марбо не вважає Росію Європою. У його міркуваннях прослідковується сприйняття Польщі як свого роду пограниччя, як «останньої» країни Європи.

Серед деяких французьких військових, які брали участь у кампаніях Наполеона Бонапарта, була розповсюджена негативна оцінка поляків та Польщі. Цілком можливо припустити, що це пов'язано зі складностями комунікації французів з місцевим населенням під час їх перебування на польських землях. Капітан Жан-Рош Куаньє, безпосередній учасник кількох кампаній Наполеона Бонапарта, розповідав про те, що поляки не хотіли підтримувати французьких солдат, які виступали їхніми союзниками у боротьбі проти Росії: «Не треба хвалити поляків, вони все поховали; усі їхні села спустіли; вони дозволили б французькому солдату загинути біля їхніх дверей, не допомагаючи йому» (Coignet, 1909, p. 140).

Крім цього, багатьом звичайним французьким військовим, які не були наближені до верхівки Великої армії Наполеона, довелося терпіти усі складнощі Російської кампанії. Сержант Адріан Бургонь називав спогади про цю кампанію «жахливими» та ставив під сумнів власну пам'ять про неї, хоча й при цьому писав про «незабутні враження та спомини, які ми з друзями-ветеранами згадуємо з гордістю, як й інші наші славні кампанії» (Bourgogne, 1910, p. 281-282).

Про Східну Європу писали не тільки французькі військовослужбовці, які брали участь у кампаніях Наполеона Бонапарта, але й інші діячі з оточення французького імператора. Одним з них був Арман де Коленкур, який у молодості теж починав військову кар'єру, проте згодом обрав шлях політика та дипломата. Цей французький державний діяч відіграв помітну роль у

тогочасній Франції та залишив після себе мемуари, що дають змогу прослідувати його відношення до росіян та імператорської сім'ї Романових. Варто відзначити, що Арман де Коленкур декілька років був послом Франції у Російській імперії та навіть мав приятельські відносини з імператором Олександром. Поза всяким сумнівом, усе це вплинуло на його погляди.

У праці французького дипломата зустрічається такий опис битви під Бородіно, яку він називає «битвою під Москвою»: «вона викликала хаос у російських військах. Від долі битви залежала доля Москви, а для росіян це було святе місто. Вони програли битву під Москвою, а французькі війська просунулися до давньої столиці імперії» (Caulaincourt, 1838a, p. 65-66). Далі по тексту він пише: «Росія, пустивши проти нас свої варварські орди, використовувала небезпечні ресурси. Вона грала у відчайдушну гру» (Caulaincourt, 1838a, p. 73). Коленкур розмірковує про важливість битви під Бородіно, захоплення Москви та відношення росіян до колишньої столиці, а також фактично називає їх «варварами». Саме так найчастіше французи характеризували росіян в період наполеонівських війн, така оцінка ще тривалий час зберігалась й після завершення походів та війн.

Подібна точка зору було зумовлена двома факторами. Перш за все, впродовж Російської кампанії 1812 р. та після поразки Наполеона частина французького суспільства вбачала у росіянах своїх безпосередніх ворогів. Пізніше, багато хто з французів так й не змірився з втратою їхньою країною провідної ролі в європейській політиці. Цілком зрозуміло, що звинувачення, серед іншого, падали й на Російську імперію, яка стала учасником антинаполеонівської коаліції, що призвело до поразки французького імператора. Крім того, інтелектуальні кола Франції ще за часів Просвітництва висловлювали думку про відмінність росіян від європейців, їхню азійськість, тож подібна оцінка була свого роду продовженням усталеної традиції.

Проте представників імператорської родини Арман де Коленкур не відносив до «варварів». Згадуючи про неї та зокрема, Олександра I, він зазначав: «лише ті, хто побував при російському дворі, можуть скласти справедливе уявлення про простоту та фамільярність, які характеризують князів імператорської родини у відносинах особистого життя» (Caulaincourt, 1838b, p. 30); «Російський

імператор володів освіченим розумом, він був молодий, його ідеї відповідали часу. Олександр захоплювався сумлінністю та генієм Наполеона; наша армія була зразком, за яким він прагнув сформувати свою власну» (Caulaincourt, 1838b, p. 127).

Французький дипломат дуже компліментарний по відношенню до російської правлячої династії. Цілком вірогідно, що в його уявленні їхня поведінка контрастує з поведінням європейських правителів. Слід також звернути увагу, що Коленкур пише про бажання Олександра брати приклад з Наполеона. Серед представників французької інтелектуальної думки була розповсюджена думка про те, що починаючи з Петра I та його реформ росіяни намагалися уподібнитися до європейців. В цьому контексті важливо відзначити, що для багатьох освічених французів розширення Російської імперії та захоплення нею нових територій у Східній Європі було іншим боком цього процесу. Замість того, щоб дійсно наблизитися до Європи у культурно-цивілізаційному плані, росіяни завойовували та анексували чужі землі в цьому регіоні, розширюючи свої володіння та фактично зменшуючи європейський культурний простір.

Щодо імператорської сім'ї, Арман де Коленкур дає ще один коментар: «хтось може звинуватити мене у прихильності до Олександра та його родини. Але я говорю по правді й щиро, і я виконую зобов'язання честі, віддаючи їм ту справедливість, яка їм належить» (Caulaincourt, 1838b, p. 35).

Французький державний діяч не тільки продовжує вихвалити російську імператорську сім'ю, але й робить своєрідну ремарку, ніби виправдовуючись за власні судження та погляди. Це пов'язано з вищезгаданими пануючими поглядами у французькому суспільстві того часу по відношенню до Росії.

Про правителів з династії Романових писали й інші постаті, які були безпосередньо наближені до Наполеона Бонапарта. Зокрема, мова йде про Клода-Франсуа Меневаль та Луї де Бур'єна, вони обидва послідовно займали посаду приватного секретаря французького воєначальника. Письменник та журналіст Клод-Франсуа Меневаль є автором мемуарів, присвячених його знаменитому роботодавцю. У цій праці наявні міркування з приводу нереалізованого союзу Наполеона з російським імператором Павлом, батьком Олександра: «він уклав союз з

Францією та домагався виконання планів, узгоджених з нею, коли його нещадно вбили. Наслідком цього вбивства був розпад ліги, найбільш палким промоутером якої був Павло. Незабаром у політиці Росії відбулися кардинальні зміни» (Meneval, 1910, p. 69-70).

Про відношення між французьким воєначальником та російським імператором також пише Луї де Бур'єн: «перші контакти між ними почалися незабаром після вступу Бонапарта на консульство. Він звільнив російських полонених без будь-яких викупів та умов, Павло оголосив себе ворогом Англії. Відтоді консул та цар прагнули перевершити один одного в «професіях дружби». Наполеон настільки добре попрацював над розумом Павла, що йому вдалося отримати безпосередній вплив на кабінет міністрів Петербурга» (Bourrienne, 1885a, p. 313-314).

Необхідно зазначити, що за умови реалізації цього партнерства, подальша доля Східної Європи та народів, що її населяли, могла б скластися інакше. На цьому етапі Наполеон Бонапарт «відклав» ідею відродження польської державності та спробував домовитися з російською владою щодо союзу проти англійців. У майбутньому ці домовленості потенційно могли перетворитися на розподілення сфер впливу, що могло призвести до істотних змін у політичній обстановці в Східній Європі.

Пізніше, вже після вбивства Павла, майбутній французький імператор змінив свої погляди. Відновлення Польщі стало важливою частиною його нових планів стосовно зростання впливу Франції у Східній Європі, та стримуванню просування Російської імперії на захід.

У спогадах, присвячених французькому воєначальнику, Луї де Бур'єн повідомляє багато цінної інформації щодо польського питання, відношення до цієї країни Наполеона Бонапарта та «престолу Польщі як бар'єру між старою Європою та імперією царів» (Bourrienne, 1885c, p. 88). Приватний секретар Наполеона вважав поділи Речі Посполитої величезною помилкою, що дозволила Росії закріпитися у Східній Європі: «протягом майже двох століть, аж до Французької революції та піднесення Наполеона, не відбулося жодних помітних змін у кордонах європейських держав, за винятком поділу Польщі, коли дві європейські держави, Австрія та Пруссія, зробили помилку, повернувши Росію на захід» (Bourrienne, 1885c, p. 234).

Про бажання Наполеона відновити Польщу, Луї де Бур'єн пише: «як тільки Олександр зійшов на престол, ідеї Наполеона щодо Польщі відродились. Він казав, що хоче відновити колишню рівновагу в Європі. Думка про війну проти Росії постійно займала його розум та породила ідею тієї фатальної кампанії, яка мала інші причини, окрім відродження Польщі. Проте саме ця країна була використана як привід» (Bourtienne, 1885b, p. 44).

Як й Клод-Франсуа Меневаль, французький мемуарист помічає суттєву зміну в політичній ситуації довкола тогочасних відносин між Францією та Росією, важливою складовою частиною яких було польське питання. Ці зміни пов'язані з вищезгаданим вбивством Павла, наслідком якого стає корегування Наполеоном політичного курсу Першої французької республіки. Луї де Бур'єн відзначає, що відродження польської державності стає для Наполеона Бонапарта свого роду ідеєю фікс, шляхом до потенційного відновлення рівноваги як у Східній Європі, так й в Європі в цілому.

Одночасно, французький мемуарист не до кінця вірить у щирість поглядів співвітчизника: «мінливість ідей, планів та проєктів Наполеона Бонапарта ускладнює їх освоєння; але їх можна найкраще зрозуміти, якщо врахувати, що всі плани та концепції Наполеона залежали від його долі. Таким чином, цілком імовірно, що він свого часу вбачав відновлення Польщі важливим для європейської політики, а згодом вважав це загрозою для розвитку його власних амбіцій» (Bourtienne, 1885c, p. 263).

На думку Луї де Бур'єна, польське питання виступало політичною зброєю Наполеона. В залежності від ситуації та обставин, французький імператор використовував палке бажання польського народу до відродження власної державності як аргумент проти імперіалістичних прагнень Романових, Габсбургів або ж Гогенцоллернів. Немає потреби виключати можливої наявності добрих намірів Наполеона Бонапарта щодо Польщі, проте варто зрозуміти, що усі вони неодмінно знаходилися у підпорядкованому положенні до планів та проєктів цієї історичної постаті.

Більше того, як зазначає Бур'єн, у вирішенні польського питання французький імператор зіштовхувався із проблемою, пов'язаною із хитросплетіннями власної зовнішньої політики: «Польща була послідовно поділена між трьома державами – Росією, Австрією та Пруссією, з кожною з яких Наполеон воював, але

ніколи з усіма трьома одночасно. Тому він не мав можливості скористатися своїми перемогами для відновлення Польщі, не завдавши шкоди інтересам нейтральних держав або своїх союзників» (Bourtienne, 1885c, p. 266).

Окремо варто виділити коментар Бур'єна стосовно більш пізнього періоду, а саме, так званих ста днів Наполеона Бонапарта. У цьому фрагменті він порівнює Угорщину з Польщею та Росією з Австрією, знаходячи щось спільне та схоже у боротьбі поляків та угорців за свою свободу: «численні емісари Наполеона, розкидані Польщею та Угорщиною, мали розпалити розбрат та підняти голос свободи і незалежності, щоб потривожити Росію та Австрію. Треба визнати, що було б надзвичайним видовищем побачити, як він дає свободу Європі, в знак помсти за те, що йому не вдалося її поневолити» (Bourtienne, 1885d, p. 86).

«Герцогство Варшавське, збільшене польськими провінціями Росії та Австрії, було б фактично та за назвою відродженою Польщею, яка б спостерігала за Росією та шукала захисту в Франції» (Bourtienne, 1885c, p. 391) – саме таким невеличким аналізом Луї де Бур'єн підсумовує свої міркування з приводу польського питання та можливого варіанту існування у Східній Європі відновленої Польщі, за умови вдалого закінчення Російської кампанії Наполеона Бонапарта.

Висновки. Існує декілька головних тем, які надають можливість проаналізувати формування уявлень про Східну Європу в мемуарах французьких військових та політичних діячів наполеонівських війн. Насамперед, мова йде про польське питання, поділи Речі Посполитої та відношення Наполеона до відновлення Польщі.

Поділи Речі Посполитої нарікаються величезною помилкою, що призвела до зміни політичної обстановки, та дозволила Російській імперії закріпитися у Східній Європі. Одночасно, у оточенні французького імператора помітне бажання зробити з відновленої Польщі «східноєвропейський форпост», своєрідний бар'єр між Європою та Росією. Відродження Польщі під протекцією Франції виступає важливою частиною планів Наполеона стосовно зростання французького впливу в регіоні, та стримуванню просування Російської імперії на захід. Вирішення польського питання стає

шляхом до формування рівноваги у Східній Європі, так і в цілому в Європі.

Однією з основних мемуарних тем залишалася Росія. Завойовницькі плани та амбіції місцевих правителів, їхні відносини з Францією та Наполеоном, антагонізм Росії та Європи, відмінність росіян від європейців – усе це так чи інакше відображено у працях французьких мемуаристів.

Російська кампанія 1812 р. фігурує як важлива для усєї Європи. У випадку поразки Наполеона, прогнозувалися майбутні спроби Росії розширити свої володіння у Східній Європі. Широко розповсюдженою, з боку французьких військових та політичних діячів того періоду, стає негативна характеристика росіян, яких Філіп Поль де Сегюр та Арман де Коленкур навіть називають «варварами» або ж «дикунами». Подібна негативна оцінка обумовлена небажанням змиритися з втратою Францією провідної ролі в європейській політиці, що відбулось за участі Російської імперії в антинаполеонівській коаліції, а також тим, що частина французького суспільства вбачала у росіянах своїх безпосередніх ворогів.

Участь французьких військових та політичних діячів доби наполеонівських війн у формуванні поняття «Східна Європа», а також питання знаходження північно-східних кордонів європейського культурного простору – остання, проте не менш важлива тема, яка пов'язана з висвітленням уявлень французьких мемуаристів про Східну Європу.

Марселін Марбо називає Польщу частиною Європи, нарікаючи цю країну «останньою» та «найгіршою» серед європейських. Цілком логічним виглядає припущення, що колишні території Речі Посполитої у свідомості французького військовослужбовця асоціюються зі Східною Європою як із межею, яка відділяє європейську цивілізацію від величезних азійських просторів. Судячи з усього, Марбо не вважає Росію частиною Європи.

Сегюр розподіляє Європу на південно-західну та північно-східну, а у Російській імперії він вбачає поневолювача останньої та справжню загрозу для європейців. У праці французького мемуариста можливо віднайти два варіанти визначення культурно-цивілізаційного кордону між Європою та Азією: до Москви, столиці

держави Романових, як «вузлу Європи та Азії»; до Дніпра, який на думку Сегюра є рубежем, що поділяє Литву та Росію.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Ададуров, В. (2007) «Наполеоніда» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів: Видавництво УКУ, 2007.

Боплан, Г., Меріме, П. (1990) Опис України. Українські козаки. Богдан Хмельницький. Львів : Каменяр. 301 с.

Вульф, Л. (2009) Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ : Критика. 592 с.

Луняк, Є. (2013) Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників : хрестоматія. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя. 508 с.

Bourgogne, A. (1910) Memoires du sergent Bourgogne. Publies d'apres le manuscrit original par Paul Cottin et Maurice Henault. Paris: Librairie Hachette et Cie. 355 p.

Bourrienne, L. (1885) Memoirs of Napoleon Bonaparte. New York : Thomas Y. Crowell & Company. V.1. 401 p.

Bourrienne, L. (1885) Memoirs of Napoleon Bonaparte. New York : Thomas Y. Crowell & Company. V.2. 408 p.

Bourrienne, L. (1885) Memoirs of Napoleon Bonaparte. New York : Thomas Y. Crowell & Company. V.3. 397 p.

Bourrienne, L. (1885) Memoirs of Napoleon Bonaparte. New York : Thomas Y. Crowell & Company. V.4. 397 p.

Caulaincourt, A. (1838) Recollections of Caulaincourt, Duke of Vicenza. London : Henry Colburn Publisher. V.1. 348 p.

Caulaincourt, A. (1838) Recollections of Caulaincourt, Duke of Vicenza. London : Henry Colburn Publisher. V.2. 316 p.

Chaunu, P. (1971) La Civilisation de l'Europe des Lumieres. Paris : Arthaud. 665 p.

Coignet, J. (1909) Les cahiers du capitaine Coignet. Paris : Librairie Hachette. 357 p.

Marbot, M. (1891) Memoires du general baron de Marbot. Paris : E. Plon, Nourrit & Cie. V.1. 424 p.

Marbot, M. (1891) *Memoires du general baron de Marbot*. Paris : E. Plon, Nourrit & Cie. V.2. 520 p.

Meneval, C. (1910) *Memoirs of Napoleon Bonaparte. The Court of the First Empire*. New York : P. F. Collier & Son. 434 p.

Neumann, I. (1996) *Russia and the Idea of Europe: A Study in Identity and International Relations*. London : Routledge, 253 p.

Neumann, I. (1999) *Uses of the Other. The East in European Identity Formation*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 281 p.

Segur, P. (1826) *Histoire de Napoléon et de la grande armée pendant l'année 1812*. Paris: Baudouin. V.1. 454 p.

Segur, P. (1826) *Histoire de Napoléon et de la grande armée pendant l'année 1812*. Paris: Baudouin. V.2. 478 p.

Reference

Adadurov, V. (2007) «Napoleonida» na Skhodi Yevropy: uivlennia, proekty ta diialnist uriadu Frantsii shchodo pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiiskoi imperii na pochatku KhIKh stolittia. Lviv: Vydavnytstvo UKU, 2007.

Boplan, H., Merime, P. (1990) *Opys Ukrainy. Ukrainski kozaky. Bohdan Khmelnytskyi*. Lviv : Kameniar. 301 s.

Bourgogne, A. (1910) *Memoires du sergent Bourgogne. Publies d'apres le manuscrit original par Paul Cottin et Maurice Henault*. Paris: Librairie Hachette et Cie. 355 p.

Bourrienne, L. (1885) *Memoirs of Napoleon Bonaparte*. New York : Thomas Y. Crowell & Company. V.1. 401 p.

Bourrienne, L. (1885) *Memoirs of Napoleon Bonaparte*. New York : Thomas Y. Crowell & Company. V.2. 408 p.

Bourrienne, L. (1885) *Memoirs of Napoleon Bonaparte*. New York : Thomas Y. Crowell & Company. V.3. 397 p.

Bourrienne, L. (1885) *Memoirs of Napoleon Bonaparte*. New York : Thomas Y. Crowell & Company. V.4. 397 p.

Caulaincourt, A. (1838) *Recollections of Caulaincourt, Duke of Vicenza*. London : Henry Colburn Publisher. V.1. 348 p.

Caulaincourt, A. (1838) *Recollections of Caulaincourt, Duke of Vicenza*. London : Henry Colburn Publisher. V.2. 316 p.

Chaunu, P. (1971) *La Civilisation de l'Europe des Lumieres*. Paris : Arthaud. 665 p.

Coignet, J. (1909) *Les cahiers du capitaine Coignet*. Paris : Librairie Hachette. 357 p.

Luniak, Y. (2013) *Kozatska Ukraina KhVI-KhVIII st. ochyma frantsuzkykh suchasnykiv : khrestomatiia*. Nizhyn : NDU im. M. Hoholia. 508 s.

Marbot, M. (1891) *Memoires du general baron de Marbot*. Paris : E. Plon, Nourrit & Cie. V.1. 424 p.

Marbot, M. (1891) *Memoires du general baron de Marbot*. Paris : E. Plon, Nourrit & Cie. V.2. 520 p.

Meneval, C. (1910) *Memoirs of Napoleon Bonaparte. The Court of the First Empire*. New York : P. F. Collier & Son. 434 p.

Neumann, I. (1996) *Russia and the Idea of Europe: A Study in Identity and International Relations*. London: Routledge, 253 p.

Neumann, I. (1999) *Uses of the Other. The East in European Identity Formation*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 281 p.

Segur, P. (1826) *Histoire de Napoléon et de la grande armée pendant l'année 1812*. Paris: Baudouin. V.1. 454 p.

Segur, P. (1826) *Histoire de Napoléon et de la grande armée pendant l'année 1812*. Paris: Baudouin. V.2. 478 p.

Vulf, L. (2009) *Vynaidennia Skhidnoi Yevropy: Mapa tsyvilizatsii u svidomosti epokhy Prosvitnytstva*. Kyiv : Krytyka. 592 s.

Nadzhafov Ihor. IDEAS OF EASTERN EUROPE IN THE MEMOIRS OF FRENCH MILITARY AND POLITICIANS OF THE NAPOLEONIC WARS

Abstract

The purpose of the work: to analyze the ideas about Eastern Europe in the memoirs of French military and politicians of the Napoleonic Wars, as well as to investigate their input to the formation of the concept of «Eastern Europe».

Methodology: during the writing of the article, both general scientific (comparison, idealization, ascent from abstract to concrete, content analysis, scientific modeling) and special-historical (historical-genetic, comparative-historical, systemic-structural) research methods were used.

Scientific novelty: it consists in the fact that works on the history of concepts and intellectual history, devoted to the thoughts and ideas of the French memoirists of the Napoleonic era about Eastern Europe, are rare. The author of the article proposes to increase scientific output in this direction.

Conclusions: in the process of writing the work, the idea of Eastern Europe had been considered in the memoirs of French military and politicians of the Napoleonic Wars and their input had been highlighted to the formation of the concept of «Eastern Europe».

French memoirists considered the partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth a mistake that allowed Russia to gain a foothold in Eastern Europe, and they believed Napoleon's plans to restore Polish statehood as a way to create a balance in European politics. The French invasion of Russia was called as important for the whole of Europe, and the characterization of Russians as «savages» and «barbarians» became widespread, French

memoirists had been considered creating a kind of «barrier» in the form of a revived Poland to protect against the Russians.

Lithuania and Poland were perceived as the northeastern part of Europe, which separates European civilization from the huge Asian spaces and expansionist Russian Empire, whose continued westward expansion was seen as a threat to Europeans. Among the options for defining the cultural and civilization border between Europe and Asia, they proposed the former Russian capital Moscow or «Lithuanian-Russian» river Dniπρο.

Key words:, *memoirs, mental mapping, Eastern Europe, Napoleonic wars, conceptual history, the Polish question, Russian Empire*

Nadzafow Ihor. PERCEPCJA WSCHODNIEJ EUROPY W PAMIĘTNIKACH FRANCUSKICH WOJSKOWYCH I POLITYKÓW WOJEN NAPOLEOŃSKICH

Streszczenie

Cel pracy: *analiza wyobrażeń o Europie Wschodniej zawartych we wspomnieniach francuskich wojskowych i polityków z okresu wojen napoleońskich oraz zbadanie ich wkładu w kształtowanie się pojęcia „Europa Wschodnia”.*

Metodologia: *w trakcie pisania artykułu zastosowano zarówno metody badawcze ogólnonaukowe (porównania, idealizacja, przejście od abstrakcji do konkretnego, analiza treści, modelowanie naukowe), jak i specjalne-historyczne (historyczno-genetyczne, porównawczo-historyczne, systemowo-strukturalne).*

Nowość naukowa: *polega na tym, że prace z zakresu historii pojęć i historii intelektualnej, poświęcone myślom i wyobrażeniom francuskich pamiętników epoki napoleońskiej o Europie Wschodniej, należą do rzadkości. Autor artykułu proponuje zwiększenie dorobku naukowego w tym kierunku.*

Wnioski: *w trakcie pisania pracy rozważono ideę Europy Wschodniej we wspomnieniach francuskiego personelu wojskowego i polityków wojen napoleońskich oraz podkreślono ich wkład w kształtowanie się pojęcia «Europa Wschodnia».*

Francuscy pamiętnicy uznali podział Rzeczypospolitej Obojga Narodów za błąd, który pozwolił Rosji zdobyć przyczółek w Europie Wschodniej, a plany Napoleona dotyczące przywrócenia polskiej państwowości widzieli jako sposób na stworzenie równowagi w polityce europejskiej. Kampania rosyjska 1812 roku została skrytykowana jako ważna dla całej Europy, a określenie Rosjan jako «dzikusów» i «barbarzyńców» rozpowszechniło się, dla ochrony przed którymi konieczne było stworzenie swoistej «bariery» w postaci odrodzonej Polski.

Litwa i Polska były postrzegane jako północno-wschodnia część Europy, która oddziela cywilizację europejską od rozległych przestrzeni Azji i ekspansjonistycznego Imperium Rosyjskiego, którego ekspansja na zachód uznawana była za zagrożenie dla Europejczyków. Wśród opcji określenia granicy kulturowej i cywilizacyjnej między Europą a Azją zaproponowano dawną stolicę Rosji Moskwę czy «litewsko-rosyjską» rzekę Dniepr.

Słowa kluczowe: *wspomnienia, mapowanie mentalne, Europa Wschodnia, wojny napoleońskie, historia konceptualna, kwestia polska, Imperium Rosyjskie.*

Статтю надіслано до редколегії 15.12.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 04.02.2023 р.

УДК 355+352](477)«1919/1920»
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112048>

Комарницький Олександр,
академік НАНВО України,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка
kob-1974@ukr.net

[ORCID https://orcid.org/0000-0003-3021-6550](https://orcid.org/0000-0003-3021-6550)
[ResearcherID ABC-6699-2020](https://orcid.org/0000-0002-6742-8314)

Комарницька Людмила,
кандидат філологічних наук,
вчений секретар,
НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»
kob-1974@ukr.net

[ORCID https://orcid.org/0000-0002-6742-8314](https://orcid.org/0000-0002-6742-8314)

ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ З ГРОМАДАМИ МІСТЕЧОК ВОЛИНИ ТА КИЇВЩИНИ У ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР

Анотація

Мета статті – на основі наявної наукової літератури, архівних джерел, матеріалів тогочасної періодичної преси показати простоти взаємини (від плідної співпраці до конфліктів, а інколи і до жорстоких погромів) між Дієвою армією УНР та УГА, з одного боку, і українськими та єврейськими громадами містечок Волинської і Київської губерній, з іншого. **Методологічною основою дослідження** є принципи історизму, всебічності, об'єктивності, багатфакторності, системності. Автори застосовували різні методи аналізу матеріалу – історичний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-типологічний. **Наукова новизна** публікації полягає у системності висвітлення важливих напрямків співпраці української армії і мешканців волинських та київських містечок під час проведення мобілізації, організації матеріальної та моральної підтримки українських воїнів. **Висновки.** Взаємини між українським військом і громадами містечок Волині та Київщини у добу Директорії УНР були непростими. З одного боку, цивільне населення відгукувалося на мобілізаційні заходи Директорії і вступало до військових формувань,

надавало армії УНР матеріальну допомогу (білизною, продовольством, фуражем і обмундируванням). Серед тих, хто підтримав армію були і євреї. З іншого боку, підрозділи Дієвої армії УНР вчиняли проти цивільного населення насильницькі дії: проводили незаконні ревізії, грабували, накладали контрибуції, розганяли і роззброювали міліцію, перешкоджали законній діяльності органів місцевого самоврядування тощо. Відбувалися конфлікти між євреями і українськими вояками, які переростали у ганебні погромницькі дії, кровопролиття.

Ключові слова: *містечка, Волинська та Київська губернії, Дієва Армія УНР, Директорія УНР, мобілізація, допомога, єврейський погром.*

Постановка проблеми. Зміцнення обороноздатності кожної держави є запорукою її безпеки та територіальної цілісності. Нині, коли наші доблесні ЗСУ ведуть запеклі бої за визволення загарбаних російськими окупантами українських міст і сіл, ми, як ніколи, по праву відчуваємо гордість за себе, за свою державу, за своє військо та Героїв. Сьогодні практично кожен українець вважає своїм обов'язком підтримати українську армію як морально, так і матеріально. Така підтримка надихає наших воїнів, надає їм більшої впевненості у своїх силах. Віримо, що спільними зусиллями захистимо нашу землю й здолаємо ворога, а перемога неодмінно буде за нами. Приклади, коли український народ надавав вагому підтримку своїй армії, мали місце і в недалекому минулому, зокрема, під час Української революції 1917-1920 рр. Зважаючи на вищезазначене, актуальність нашого дослідження безперечна. Важливо вивчити як у революційну добу окресленого періоду, було організовано матеріальну та моральну підтримку українським військовим. З іншого боку, потрібно також вивчити і негативний досвід, який мав місце у співпраці української армії і місцевого населення.

Аналіз досліджень. Проблема взаємодії українського війська (Дієвої армії УНР і Української Галицької армії) із місцевим населенням викликала певну зацікавленість у середовищі вітчизняних істориків. Свідченням цього є наявність низки наукових праць. Так, П. Гай-Нижник (Гай-Нижник, 2020), О. Завальнюк (Завальнюк, Олійник, 2013), О. Заремба (Заремба), С. Литвин (Литвин, 2018), В. Лозовий (Лозовий, 1997; 2005), Н. Патола (Патола, 2002), Я. Тинченко (Тинченко, 2017) та ін. зосереджувались у своїх дослідженнях на аналізі формувань військових підрозділів

Директорії УНР та УГА, характеристиці їх взаємин із цивільним населенням. У 2021 р. Р. Лякович захистив дисертацію, у якій зосередив увагу на розгляді та аналізі мобілізаційних процесів до української армії на теренах Наддніпрянської України наприкінці 1918-1920 рр. (Лякович, 2021). Аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Т. Лякович нині досліджує питання матеріального забезпечення української армії у той же історичний період (Лякович, 2019; 2020). Окреслена проблема, певною мірою, знайшла відображення і на сторінках нашої монографії про містечка Волині і Київщини (Комарницький, 2009). Щодо територіальних меж, то у 1919-1920 рр. Правобережжя стало ареною найбільш запеклих бойових дій між армією УНР і окупаційними військами російських більшовиків та денікінців. Зважаючи на це, питання взаємодії армії і місцевого населення, звісно, для цього регіону було дуже актуальним. У 2022 р. один із авторів статті опублікував статтю «Українські збройні формування і громади містечок Подільської губернії в добу Директорії УНР: комплекс взаємин» (Комарницький, 2022). У запропонованій статті зупинимось на розгляді процесів, що протікали в окреслений період в містечках, розташованих на території Волинської і Київської губерній.

Мета статті – на основі наявної наукової літератури, архівних джерел, матеріалів тогочасної періодичної преси показати непрості взаємини між Дієвою армією УНР та УГА, з одного боку, і українськими та єврейськими громадами містечок Волинської і Київської губерній, з іншого.

Виклад основного матеріалу. Директорія формувала свою державу у дуже складний історичний період, розраховуючи переважно на власні сили, оскільки світове співтовариство не поспішало надати допомогу молодій державі, яка опинилася у «ворожому кільці». Із заходу їй загрожувала Польща, з півдня наступали війська Антанти, зі сходу рухалася більшовицька армія, яку згодом змінила Добровольча армія Денікіна. У такій ситуації захистити державу і її народ могло лише власне боєздатне військо.

Дієву допомогу у формуванні української армії надали громади містечок Волинської і Київської губерній, які здебільшого відгукувалися на мобілізаційні заходи Директорії і вступали до військових формувань. Наприклад, з Христинівки повідомляли, що

«мобілізація проходить дуже добре. Частина охочих приходиться відправляти» (м. Христинівка, Уманського повіту). Підтримали заклик Директорії і у Володарці (По Україні. Непорозуміння). На сільських сходах Полонного, Мирополя, Романова були ухвалені рішення про необхідність оголошення мобілізації (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 73, арк. 50). Серед мобілізованих були і євреї. Голова Директорії УНР С. Петлюра в одній зі своїх промов зазначав, що «єврейське населення охоче й[шло] на мобілізацію» (ЦДАВО України, ф. 3301, оп. 2, спр. 85, арк. 5, 7; спр. 83, арк. 3) Так, під час формування військової частини у Теофіполі місцеві євреї звернулося з проханням поширити мобілізацію і на них (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 11, арк. 163). З Кременецького повіту повідомляли, що прийом новобранців пройшов успішно і «навіть рекрутів-євреїв явилось багато» (Кременець. Прийом новобранців).

Суспільно-політичний діяч, учений-історик, правник, соціолог, публіцист української діаспори М. Стахів у праці «Україна в добу Директорії УНР» із захопленням писав: «Ново прибуваючі змобілізовані відділи з сіл викликали просто подив своєю поставою, духом дисципліни і правопорядку в новім демократичнім ладі... Цей ентузіазм національної революції на її початках причинився навіть до такого рідкого явища в історії, як до дисциплінування селянських мас у той час анархізованого суспільства, яким є завжди суспільство в час революції» (Стахів, 1962, с. 80–90).

Матеріали періодичної преси та архівні джерела свідчать про моральну та матеріальну допомогу жителів містечок армії УНР. Насамперед, радісно зустріли козаків у Шепетівці. Повідомлялося, що «на Спаса народ перший раз... після більшовиків мав можливість без перешкод зібратися на Божу службу» (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 73, арк. 44). Свою підтримку війську висловив і схід громади Черняхова (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 73, арк. 52). У Ружині козакам було надано медичну допомогу (Хроніка. м. Ружин, 12 грудня), а у Фастові для козаків місцевої залого читали лекції. Запропонувала свої послуги Богуславська артіль, яка спеціалізувалася на обробці рамена (По Україні. Фастів).

Допомагали містечка армії білизною, одягом, взуттям, продуктами харчування. Наприклад, у Вишгороді було організовано постачання для військ, що проходили через містечко, а у Вишневець – шпиталь для хворих козаків. Такі ж заклади на базі земських

лікарень пропонувалося відкрити у Білозерці і Базалії. Для цього кожна з них потребувала 10 тис. крб (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 1, арк. 177зв.). У червні 1919 р. на зібраннях представників громад Базалійської і Волочиської волостей обговорювалося питання про забезпечення армії хлібом та іншими харчовими продуктами (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 1, арк. 166, 170). Жителі Славути з 1 січня по 17 лютого 1919 р. утримували козаків 1-ї кавалерійської сотні Республіканського Січового Загону (Держархів Хмельницької області, ф. р. 3026. оп. 1, спр. 8, арк. 69). Готовність «підмогти» виявили українські громади Любомля і Маціова (ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 30, арк. 11зв.).

Жителі містечок надавали допомогу армії УНР, коли вона вела бойові дії. Зокрема, такі факти мали місце у Липовецькому повіті, де було сформовано полк ім. Т. Г. Шевченка. Ця частина, відступаючи під натиском кінноти Будьонного, була оточена в районі містечка Балабанівка. Надії на визволення не було, і полк готувався дати останній бій. Але в цей час у містечку розпочалося повстання і Будьонний змушений був переорієнтуватись, послабивши тиск на полк, завдяки чому вояки вирвалися з оточення. За це 8 балабанівчан поплавилися життям. Їх більшовики розстріляли (Вісти з фронту. З Липовецького повіту). Допомогу українським козакам надавало населення Тетієва, Животова, Жашкова, Самгородка (Оперативний звіт Штабу Головного Отамана з 19-го серпня 1919 р.).

Не була байдужою до потреб української влади та армії значна частина єврейських громад. Головний Отаман С. Петлюра під час зустрічі з єврейською делегацією відкрито заявив, що «євреї увесь час підтримували українську самостійність» (ЦДАВО України, ф. 2060, оп. 1, спр. 18а, арк. 5зв.). Єврейський діяч А. Марголін переконував, що «євреї надавали допомогу хворим і пораненим українським солдатам, влаштовували похідні госпіталі поблизу фронту, єврейські діти змивали кров в цих госпіталях з українських солдат» (Марголін, 1921, с. 274). Євреї Мокрої Калигірки (Лютий-Лютенко, 1986, с. 29), Острополя (ЦДАВО України, ф. 3301, оп. 2, спр. 85, арк. 5, 7; спр. 83, арк. 3), Торчина (Гуртовий, 2003, с. 39) підтримали українську армію продовольством, фуражем і обмундируванням. Висловили готовність допомогти владі єврейські громади Чуднова, П'ятки, Троянова (ЦДАВО України, ф. 1092,

оп. 2, спр. 73, арк. 41), Красилова (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 73, арк. 43). Гостинно зустріли «свого визволителя (С. Петлюру. – Авт.) від більшовицького ярма» євреї Білилівки (Сергійчук, 1999, с. 124). У Домбровиці із єврейською громадою спілкувався командуючий Північною групою армії УНР отаман Оскілко (По Україні. Представники Домбровиці у отамана Оскіллка).

Населення містечок переважно приязно поставилося до частин Української Галицької армії. За нашими даними, у Полонному, Мирополі, Романові були проведені багатолюдні віча, які організував освітній відділ УГА. Дійства закінчувалися виступами стрілецьких хорів і виставами театральної трупи (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 73, арк. 13). Галицькі священики проводили службу, панахиди, проповіді для місцевого населення. Так, у Корнині галицький священик провів панахиду за селянами, розстріляних більшовиками (Галаган, 1930, с. 72).

Приязні стосунки встановились в УГА із місцевими євреями. За нашими даними, 25 серпня 1919 р. галицькі вояки припинили погром у Фастові (ЦДАВО України, ф. 3299, оп. 1, спр. 48, арк. 41). Наступного дня місцеві євреї зустрічали прибулий до містечка штаб 3-го Галицького корпусу хлібом-сіллю, запевнивши, що «всіма силами будуть допомагати будувать Самостійну Республіку, аби тільки був спокій» (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 73, арк. 6-бзв.). Галичани проводили у містах та містечках народні віча, в яких брало участь і єврейське населення. Промовці роз'яснювали «хто такий галицький стрілець, та чого він прийшов на Велику Україну» (Левицький, 1921, с. 69). Український діяч О. Левицький писав, що євреї «одверто висказували свій подив [з] розсудности й рухливости українського галицького війська. Та найбільше дивувало, що на таких вічах не накликував ніхто ні до помсти на них, ні до погромів – а виключно тільки до розумної державної праці всіх горожан» (Левицький, 1921, с. 72).

Однак, мали місце і протилежні за змістом факти. У низці волинських і київських містечок підрозділи Дієвої армії УНР вчиняли проти цивільного населення насильницькі дії, незаконно вилучаючи у них матеріальні цінності та застосовуючи до сотень українців і євреїв зброю та фізичний примус. Як правило, ці акти здійснювали переважно деморалізовані та голодні солдати. Так, козаки, солдати проводили незаконні реквізиції у Славуті та

Гостомелі (Держархів Київської області, ф. р. 2795, оп. 1, спр. 10, арк. 60), грабували в Острополі (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 71, арк. 267зв.), Ланівцях (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 11, арк. 267зв.), Ганнополі, Гощі, Ляхівцях, Куневі (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 11, арк. 146; спр. 13, арк. 49, 57), розганяли і роззброювали міліцію, втручалися у роботу органів місцевого самоврядування у Острополі (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 71, арк. 267зв.), Шепетівці, Славуті (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 543, арк. 1-1зв.). Шепетівчани-євреї повідомляли, що українська військова адміністрація змушувала їх зносити одяг та продукти для армії, виконувати інші роботи. Начальник місцевої міліції Андрієвський вимагав, щоби єврейська громадська рада «чистила місто». За непокору 25 вересня 1919 р. було заарештовано трьох її членів (ЦДАВО України, ф. 3301, оп. 2, спр. 32, арк. 12–13).

Представники державної влади не завжди могли протистояти таким злочинним діям. Не мала сили боротися з подібними злочинами і містечкова міліція, хоча в окремих випадках грабіжників карали. Наприклад, у Фастові трьох злочинців розстріляли (На Україні. Мобілізація у Фастові).

Наслідками непопулярної діяльності окремих представників української влади, стали напади на них місцевого населення. Так, один з членів Директорії УНР Ф. Швець, навідавшись до рідного Жаботина, скликав мітинг. У своїй палкій промові він закликав земляків будувати самостійну Українську державу. Однак частина селян, збайдужілих від мітингів, не бажаючи слухати, намагалися стягти оратора з трибуни (Гирич, 1997, с. 47). Жителі Базалії відмовилися прибути за мобілізацією до збірного пункту (Держархів Київської області, ф. р. 294, оп. 1, спр. 3, арк. 5, 6).

Національну злагодую у 1919-1920 рр. руйнували погромницькі дії. Антисемітизм у тогочасному українському суспільстві пояснювався передусім прихильністю єврейства до більшовизму. Сприяли формуванню цього стереотипу численні факти перебування євреїв у лавах комуністів, особового складу НК та комісарів Червоної армії. Український громадський діяч у Канаді, мемуарист О. Брик доводив, що в українських партіях, за винятком кількох осіб в УПСФ та УСДРП, не було жодного єврея. Зате на чолі усіх загальноросійських партій, що діяли в Україні, стояли представники єврейства (Брик, 1961, с. 168). В праці К. Лисюка знаходимо дані,

що в першому уряді Радянської Росії серед 501 працівника 406 були євреями (Лісюк, 1964, с. 16). Інший представник української діаспори, попри своє членство у Jewish Identity Center та Єврейсько-Українському товаристві співпраці в Ізраїлі, П. Мірчук, в доволі категоричній формі подавав своє бачення представництва/міри залученості євреїв у/до більшовицьких структур: «Кожним загоном большевиків в Україні керував політрук, майже завжди комісарами міліції в Україні були жиди. Ті політруки керували боями проти української армії, а комісари катували й розстрілювали ранених українських вояків, що впали в полон... Жиди стали добровільною опорою червоноармійській окупації України, кривавого більшовицького терору. А може й організаторами. Видатними й скритими керівниками» (Мірчук, 1982, с. 45). В архівах Поділля знаходимо інформацію про національний склад червоноармійців. Так, у військовому комісаріаті містечка Полонне перебувало на військовій службі 60 червоноармійців, 1/3 яких становили євреї, з 7 співробітників військкомату четверо були євреями (Держархів Хмельницької області, ф. р. 3251, оп. 1, спр. 6, арк. 18, 31).

Євреї часто неохоче підтримували й мобілізаційні заходи української влади. Так, списки тих, хто не прибув на призивні пункти Купеля, Красилова, Теофіполя рясніли єврейськими прізвищами (Держархів Хмельницької області, ф. р. 296, оп. 4, спр. 5, арк. 1, 3, 5, 12, 14, 16, 18, 20, 28, 48, 138, 146, 155, 159). Траплялися випадки, коли єврейське населення обстрілювало тили армії УНР (наприклад, у Погребищі) (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 71, арк. 104). Провокації з боку євреїв були зафіксовані в Ушомирі (ЦДАВО України, ф. 3299, оп. 1, спр. 40, арк. 9).

Архівні матеріали, матеріали тогочасної періодичної преси підтверджують участь частини українців у погромницьких діях. Головнокомандувач УГА М. Омелянович-Павленко зауважував, що «бешкети, які в дійсності мали місце, траплялися лише тоді, коли частини відходили під ворожим навалом...» (Сергійчук, 1999, с. 128). Погроми із людськими жертвами, які здійснила армія УНР, відбулися у київських містечках Самгородок (Сергійчук, 1998, с. 446), Корнин (ЦДАВО України, ф. 3299, оп. 1, спр. 53, арк. 2–3), волинських – Ганнопіль (Сергійчук, 1998, с. 451), Домбровиця (ЦДАВО України, ф. 3299, оп. 1, спр. 67, арк. 1), Словечно (Сергійчук, 1998, с. 451).

Мали місце і випадки, коли представники української влади закликали до поголовного винищення євреїв. Типовим був приклад містечка Рожище, де 12 квітня 1919 р. підстаршина комендантської сотні вигукував: «Ми стоїмо за Україну, а всіх жидів та ляхів бий, ріж». Повітовий комісар намагався владнати недоречність, але його одразу ж заарештували (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 51, арк. 22зв.). В Гощі козаки взагалі обіцяли знищити містечко, якщо єврейське населення на внесе контрибуції (ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 54, арк. 69).

Директорія, український уряд у міру можливостей боролися проти погромів і погромної агітації. Вищі та місцеві органи влади УНР оперативно реагували на антиєврейські дії недисциплінованих військових частин. Наприклад, було вжито рішучих заходів для попередження погрому у Шепетівці (ЦДАВО України, ф. 3301, оп. 2, спр. 32, арк. 11), припинено погром у Коростені (Сергійчук, 1999, с. 131). У Тальному (Сергійчук, 1999, с. 128), Вахнівці (Марголін, 1921, с. 280), Обухові (Історія січових стрільців, 1992, с. 87) розстріляли козаків-погромників. За антиєврейську погромну агітацію заарештували робітника у Волочиську (Смерть погромникам). З Шепетівської єврейської громадської ради повідомляли, що колишній голова місцевого самоврядування, християнин, під час погромів «бігав цілі дні по місту, відганяючи козаків від єврейських хат, ризикуючи навіть не раз своєю життям» (ЦДАВО України, ф. 3301, оп. 2, спр. 32, арк. 13). Такі заходи української влади, хоч і були недостатніми, все ж збільшували довіру та прихильність єврейського населення до українських урядів.

Висновки. Взаємини між українським військом і громадами містечок Волині та Київщини у добу Директорії УНР були непростими. З одного боку, цивільне населення надавало дієву допомогу українській армії: відгукувалося на мобілізаційні заходи Директорії і вступало до військових формувань. Серед тих, хто підтримав армію, були і євреї. Наведені у статті архівні матеріали заперечують підходи частини науковців, щодо байдужості євреїв до української справи. Їхні міркування базувалися на твердженні, що єврейське населення було пробільшовицько налаштоване. Як українська, так і єврейська громади містечок надавали армії УНР матеріальну допомогу (білизною, продовольством, фуражем і

обмундируванням). Переважно приязно поставилося вони до частин УГА. Жителі містечок допомагали українській армії під час кровопролитних боїв із Червоною армією. З іншого боку, мали місце і протилежні за змістом факти. У низці волинських і київських містечок підрозділи Дієвої армії УНР вчиняли проти цивільного населення насильницькі дії: проводили незаконні реквізиції, грабували, накладали контрибуції, розганяли і роззброювали міліцію, перешкоджали законній діяльності органів місцевого самоврядування тощо. Такі дії, природно, викликали невдоволення жителів містечок, що провокувало нападали на представників української влади та козаків. Доволі поширеним явищами були: побиття солдатів/козаків, відмова надавати підводи та хліб для потреб війська, нехтування мобілізацією. Відбувалися конфлікти між євреями і українськими вояками, які переростали у ганебні погромницькі дії, кровопролиття (їх здійснювало переважно деморалізовані та голодні солдати). Українська влада намагалася боротися проти погромів і погромної агітації, оперативно реагуючи на антиєврейські дії власних військових формувань.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Брик, О. (1961). Українсько-єврейські взаємовідносини. Вінніпег: б.в., 383 с.

Вісти з фронту. З Липовецького повіту. (1920). *Україна*. Кам'янець-Подільський. 30 червня. Ч. 117. С. 1–2.

Гай-Нижник, П. (2020). Утворення Директорії УНР та формування її військових підрозділів під час антигетьманського заклоту (листопад-грудень 1918 р.). *Гілея: науковий вісник*. Вип. 156 (№5). Київ. С. 12–33.

Галаган, В. (1930). На Київ. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 рік*. Львів: Червона Калина, С. 72–75.

Гирич, В. (1997). Через круті схили: історико-краєзнавчий нарис. Сміла: Тясмин, 64 с.

Гуртовий, Г. (2003). Євреї містечка Торчин. Київ: РНФ ТОВ «Юг», 94 с.

Держархів Київської обл., ф. р. 2795, оп. 1, спр. 10.

Держархів Київської обл., ф. р. 3251, оп. 1, спр. 6.

Держархів Хмельницької обл., ф. р. 294, оп. 1, спр. 3.

Держархів Хмельницької обл., ф. р. 296, оп. 4, спр. 5.

Держархів Хмельницької обл., ф. р. 3026, оп. 1, спр. 8.

Завальнюк, О. & Олійник, С. (2013). Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 292 с.: іл.

Заремба, О. Розбудова збройних сил УНР і українське селянство (весна-літо 1920 р.). URL: <https://kpvit.blogspot.com/2020/03/1920.html> (дата звернення: 12.05.2022).

Історія січових стрільців: воєнно-історичний нарис. (1992). Київ: Україна, 347 с.

Комарницький, О. (2009). Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917-1920 рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 312 с.

Комарницький, О. (2022). Українські збройні формування і громади містечок Подільської губернії в добу Директорії УНР: комплекс взаємин. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Т. 36. С. 169–183.

Кременець. Прийом новобранців. *Новини*. (1919). Жмеринка. 27 лютого. Ч. 20. С. 1.

Левицький, О. (1921). Галицька армія на Великій Україні (спомин з часу від липня до грудня 1919 р.). Відень, 196 с.

Лисюк, К. (1964). В обороні української правди: справа українсько-жидівських взаємовідносин. Онтаріо-Каліфорнія, 40 с.

Литвин, С. (2018). Симон Петлюра у боротьбі за Самостійну Україну. Київ: Смолоскип, 680 с.

Лозовий, В. (2005). Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 224 с.

Лютий-Лютенко, І. (1986). Вогонь з Холодного Яру: Спогади. Детройт: б.в., 151 с.

Ляскович, Р. (2021). Мобілізації до збройних формувань українських державних утворень та їх роль у посиленні боротьби за національні інтереси (кінець 1918 – кінець 1920 рр.) (дис... докт. філософ.: 032 Історія та археологія). Кам'янець-Подільський, 508 с.

Ляскович, Т. (2020). Акція «Тиждень українського козака» на Поділлі: організація, хід, наслідки (вересень-листопад 1919 р.). *Матеріали XVII Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», С. 82–87.

м. Христинівка Уманського повіту. (1918). *Васильківські вісти*. Васильків, 7 грудня. Ч. 1. С. 2.

Марголин, А. (1921). Україна и политика Антанты: записки еврея и гражданина. Берлин: изд-во С. Ефрони, 396 с.

Мірчук, П. (1982). Зустрічі й розмови з Ізраїлю: чи українці традиційні антисеміти. Нью-Йорк, Торонто, Лондон, 400 с.

На Україні. Мобілізація у Фастові. (1918). *Трибуна*. Київ. 27 грудня. Ч. 8. С. 4.

Оперативний звіт Штабу Головного Отамана з 19-го серпня 1919 р. *Український козак*. Кам'янець-Подільський. 1919. 21 серпня. Ч. 35. С. 2.

Патола, Н. (2002). Подільське селянство і мобілізація до збройних сил УНР (літо 1919 р.): чому так сталося? *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*. Т. 8 (10). Кам'янець-Подільський. С. 365–372.

По Україні. Непорозуміння. (1918). *Народне слово*. Біла Церква. 22 листопада (5 грудня). Ч. 1. С. 4.

По Україні. Представники Домбровиці у отамана Оскілка. (1919). *Вільна Україна*. Рівне. 5 квітня. Ч. 10. С. 2.

По Україні. Фастів. *Народня воля*. 19 грудня 1918 (1 січня 1919 р.). Ч. 1. С. 5.

Сергійчук, В. (1998). Погроми в Україні: 1914-1920: від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. Київ: вид-во імені Олени Теліги, 542 с.

Сергійчук, В. (1999). Симон Петлюра і єврейство. *Дніпро*. Київ, №5-6. С.105–140.

Смерть погромникам. (1919). *Громада*. Кам'янець-Подільський. 18 червня. №11. С. 2.

Стахів, М. (1962). Україна в добі Директорії УНР. Торонто, Т. 1: Власними силами, 272 с.

Тинченко, Я. (2017). Дієва армія УНР, листопад 1918 – листопад 1919 р.: науково-популярне видання. Київ: Темпора, 164 с.: іл.

Хроніка. м. Ружин, 12 грудня. (1918). *Воля*. Сквиря. 17 грудня. №10. С.4.

ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 1.

ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 11.

ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 13.

ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 51.

ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 54.

ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 71.

ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 73.

ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 543.

ЦДАВО України, ф. 2060, оп. 1, спр. 18а.

References

- Bryk, O. S.** (1961). Ukrainsko-yevreiski vzaiemovidnosyny. Vinnipeh: b.v., 383 s.
- Visty z fronta. Z Lypovetskoho povitu. (1920). *Ukraina*. Kamianets-Podilskiyi. 30 chervnia. Ch. 117. S. 1–2.
- Hai-Nyzhnyk, P.** (2020). Utvorennia Dyrektorii UNR ta formuvannia yii viiskovykh pidrozdiliv pid chas antyhetmanskoho zakolotu (lystopad-hruden 1918 r.). Hileia: naukovi visnyk. Vyp. 156 (№5). Kyiv. S. 12–33.
- Halahan, V.** (1930). Na Kyiv. *Istorychnyi kalendar-almanakh Chervonoï Kalyny na 1931 rik*. Lviv: Chervona Kalyna, S. 72–75.
- Hyrych, V.** (1997). Cherez kruti skhyly: istoryko-kraieznavchy narys. Smila: Tiasmyn, 64 s.
- Hurtovyi, H.** (2003). Yevrei mistechka Torchyn. Kyiv: RNF TOV «Iuh», 94 s.
- Derzharkhiv Kyivskoi obl., f. r. 2795, op. 1, spr. 10.
- Derzharkhiv Kyivskoi obl., f. r. 3251, op. 1, spr. 6.
- Derzharkhiv Khmelnytskoi obl., f. r. 294, op. 1, spr. 3.
- Derzharkhiv Khmelnytskoi obl., f. r. 296, op. 4, spr. 5.
- Derzharkhiv Khmelnytskoi obl., f. r. 3026, op. 1, spr. 8.
- Zavaliuk, O. & Oliinyk, S.** (2013). Ukrainska Halytska armii na Podilli (lypen 1919 – traven 1920 rr.). Kamianets-Podilskiyi: PP «Medobory-2006», 292 s.: il.
- Zaremba, O.** Rozbudova zbroinykh syl UNR i ukrainske selianstvo (vesnalito 1920 r.). URL: <https://kpvit.blogspot.com/2020/03/1920.html> (data zvernennia: 12.05.2022).
- Istoriia sichovykh striltsiv: voienno-istorychnyi narys. (1992). Kyiv: Ukraina, 347 s.
- Komarnitskyi, O. B.** (2009). Mistechka Volyni ta Kyivshchyny u dobu Ukrainskoi revoliutsii 1917-1920 rr.: monohrafiia. Kamianets-Podilskiyi: Aksioma, 312 s.
- Komarnitskyi, O.** (2022). Ukrainski zbroini formuvannia i hromady mistechok Podilskoi hubernii v dobu Dyrektorii UNR: kompleks vzaiemyn. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: istorychni nauky*. Kamianets-Podilskiyi: Kamianets-Podilskiyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka. T. 36. S. 169-183.
- Kremenets. Priiom novobrantsiv. *Novyny*. (1919). Zhmerynka. 27 liutoho. Ch. 20. S. 1.
- Levytskyi, O.** (1921). Halytska armii na Velykii Ukraini (spomyn z chasu vid lypnia do hrudnia 1919 r.). Viden, 196 s.
- Lysiuk, K.** (1964). V oboroni ukrainskoi pravdy: sprava ukrainskomyshyvdivskykh vzaiemovidnosyn. Ontario-Kaliforniia, 40 s.

Lytvyn, S. (2018). Symon Petliura u borotbi za Samostiinu Ukrainu. Kyiv: Smoloskyp, 680 s.

Lozovyi, V. (2005). Vnutrishnia ta zovnishnia polityka Dyrektorii Ukrainskoi Narodnoi Respubliky (Kamianetska doba). Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 224 s.

Liutyi-Liutenko, I. (1986). Vohon z Kholodnoho Yaru: Spohady. Detroit: b.v., 151 s.

Liaskovych, R. S. (2021). Mobilizatsii do zbroinykh formuvan ukrainskykh derzhavnykh utvoren ta yikh rol u posylenni borotby za natsionalni interesy (kinets 1918 – kinets 1920 rr.) (dys... dokt. filosof.: 032 Istorii ta arkeoholiiia). Kamianets-Podilskyi, 508 s.

Liaskovych, T. V. (2020). Aktsiia «Tyzhden ukrainskoho kozaka» na Podilli: orhanizatsiia, khid, naslidky (veresen-lystopad 1919 r.). *Materialy XVI Podilskoi naukovoï istoriko-kraieznavchoï konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia “Ruta”», 82–87.

m. Khrystynivka Umanskoho povitu. (1918). *Vasylkivski visty*. Vasylkiv, 7 hrudnia. Ch. 1. S. 2.

Marholyn, A. (1921). Ukrayna y polytyka Antantъ: zapysky evreia y hrazhdanyna. Berlyn: yzd-vo S. Efrony, 396 s.

Mirchuk, P. (1982). Zustrichi y rozmovy z Izrailiu: chy ukraintsi tradytsiini antysemity. Niu-York, Toronto, London, 400 s.

Na Ukraini. Mobilizatsiia u Fastovi. (1918). *Trybuna*. Kyiv. 27 hrudnia. Ch. 8. S. 4.

Operatyvnyi zvit Shtabu Holovnoho Otamana z 19-ho serpnia 1919 r. *Ukrainskyi kozak*. Kamianets-Podilskyi. 1919. 21 serpnia. Ch. 35. S. 2.

Patola, N. (2002). Podilske selianstvo i mobilizatsiia do zbroinykh syl UNR (lito 1919 r.): chomu tak stalosia? *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu: istorychni nauky*. T. 8 (10). Kamianets-Podilskyi. S. 365–372.

Po Ukraini. Neporozuminnia. (1918). *Narodnie slovo*. Bila Tserkva. 22 lystopada (5 hrudnia). Ch. 1. S. 4.

Po Ukraini. Predstavnyky Dombrovytsi u otamana Oskilka. (1919). *Vilna Ukraina*. Rivne. 5 kvitnia. Ch. 10. S. 2.

Po Ukraini. Fastiv. *Narodnia volia*. 19 hrudnia 1918 (1 sichnia 1919 r.). Ch. 1. S. 5.

Serhiichuk, V. (1998). Pohromy v Ukraini: 1914-1920: vid shtuchnykh stereotypiv do hirkoï pravdy, prykhovanoi v radianskykh arkhivakh. Kyiv: vyd-vo imeni Oleny Telihy, 542 s.

Serhiichuk, V. (1999). Symon Petliura i yevreistvo. *Dnipro*. Kyiv, №5-6. S.105–140.

Smert pohromnykam. (1919). *Hromada*. Kamianets-Podilskyi. 18 chervnia. №11. S. 2.

Stakhiv, M. (1962). Ukraina v dobi Dyrektorii UNR. Toronto, T. 1: Vlasnymy sylamy, 272 s.

Tynchenko, Ya. (2017). Diieva armii UNR, lystopad 1918 – lystopad 1919 r.: naukovo-populiarne vydannia. Kyiv: Tempora, 164 s.: il.

Khronika. m. Ruzhyn, 12 hrudnia. (1918). *Volia*. Skvyra. 17 hrudnia. №10. S.4.

TsDAVO Ukrainy, f. 1092, op. 2, spr. 1.

TsDAVO Ukrainy, f. 1092, op. 2, spr. 11.

TsDAVO Ukrainy, f. 1092, op. 2, spr. 13.

TsDAVO Ukrainy, f. 1092, op. 2, spr. 51.

TsDAVO Ukrainy, f. 1092, op. 2, spr. 54.

TsDAVO Ukrainy, f. 1092, op. 2, spr. 71.

TsDAVO Ukrainy, f. 1092, op. 2, spr. 73.

TsDAVO Ukrainy, f. 1092, op. 2, spr. 543.

TsDAVO Ukrainy, f. 2060, op. 1, spr. 18a.

Komarnitskyi Oleksandr, Komarnitska Liudmyla. THE INTERACTION OF THE UKRAINIAN MILITARY FORMS WITH THE TOWN COMMUNITIES OF VOLYN AND KYIV REGIONS DURING THE UPR DIRECTORATE

Abstract

The purpose of the article is to show, on the basis of the available scientific literature, archival sources, and materials of the periodical press of the time, the difficult relations (changed from fruitful cooperation to conflicts and sometimes even to brutal pogroms) between the Ukrainian People's Army and UHA, on the one hand, and the Ukrainian and Jewish communities of the towns of Volyn and Kyiv provinces, on the other. **The methodological basis of the research** is the principles of historicism, comprehensiveness, objectivity, multifactoriality, and systematicity. An essential component of the methodology has become the use of various methods of material analysis – historical, problem-chronological, historical-genetic, and historical-typological. **The scientific novelty** of the publication lies in the systematic coverage of important areas of cooperation between the UPR army and residents of Volyn and Kyiv towns during mobilization campaigns and the organization of material and moral support for Ukrainian soldiers. **Conclusions.** The relations between the Ukrainian People's Army, UHA, on the one hand, and the national communities of the towns of Volyn and Kyiv provinces during the days of the UPR Directory, on the other, were ambiguous. First, the townspeople, mostly Ukrainians, were mostly the object and, to a lesser extent, the subject of the mobilization measures of the Ukrainian authorities, replenishing military formations, taking an active part in the protection of the state interests of the Ukrainian People's Republic, providing tangible material support to the Ukrainian People's Army, supported the army in

many ways when it conducted offensive or defensive operations against the Red Army. To a lesser extent, this applied to UHA. Secondly, in a number of urban settlements, there were facts that prevented the normal cooperation of communities and Ukrainian units (illegal military requisitions, contributions, looting, interference in the work of local self-government bodies, etc., conflicts between Jewish communities and the Ukrainian military, which ended in shameful pogroms).

Key words: towns, Volyn and Kyiv provinces, Ukrainian People's Army, Directory of the Ukrainian People's Republic, mobilization, aid, Jewish pogrom.

**Komarnicki Aleksander, Komarnicka Ludmila. INTERAKCJA
UKRAIŃSKICH FORMACYJ WOJSKOWYCH ZE SPOŁECZNOŚCIAMI
MIAST WOŁYŃSKICH I KIJOWSKICH W OKRESIE DYREKTORII UNR**

Streszczenie

W artykule zauważono, że stosunki między armią ukraińską i społecznościami miast Wołynia i Obwodu Kijowskiego w czasach Dyrektoriatu URL były trudne. Z jednej strony zareagowała ludność cywilna na działania mobilizacyjne Dyrektoriatu i połączonych formacji wojskowych, udzielała pomocy materialnej armii URL (pomoc z bielizną, żywność, pasze i mundury). Wśród wspierających w wojsku byli też Żydzi. Z drugiej strony, oddziały Armii Czynnej URL robili brutalne działania ludności cywilnej: przeprowadzili nielegalne rekwizycje, odkradali, nakładali kontrybucje, rozpędzały i rozbrajały milicję, utrudniały legalną działalność organów samorządu terytorialnego itp. Dochodziło do konfliktów między Żydami a żołnierzami ukraińskimi, którzy zamieniły się w haniebne akcje pogromowe, rozlew krwi.

Słowa kluczowe: miasto, Armia Czynna URL, Dyrekcja URL, mobilizacja, pomoc, pogrom Żydów.

Статтю надіслано до редколегії 20.12.2022 р.

Статтю рекомендовано до друку 08.03.2022 р.

УДК 94(100):930.23

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112049>

Магалецький Андрій,
аспірант кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
a.mahaletskyi@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0374-5687>

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ В УКРАЇНІ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

Анотація

*Метою роботи є: дослідити стан та розвиток історичної пам'яті про Першу світову війну в Україні, з'ясувати причини, що призвели до забуття однієї з найбільш кривавих сторінок української історії. **Методологія** дослідження базується на застосуванні принципів історизму та об'єктивності, важливих для характеристики історичних подій, пов'язаних з державною політикою пам'яті. Історико-генетичний метод дозволяє з'ясувати шлях розвитку пам'яті про Велику війну в Україні. Історико-системний метод забезпечує розгляд суспільно-політичних процесів у їх взаємозв'язку та причинно-наслідковій залежності. **Наукова новизна** полягає у систематизації опрацьованої літератури та джерел щодо вшанування пам'яті про Першу світову, її зародження та еволюцію. Вказані архівні документи вперше введені автором до наукового обігу. **Висновки.** Перша світова війна стала завершенням довгого XIX ст. і принесла кардинальні зміни в політичних, соціальних, економічних системах світу. Для України це була братовбивча війна, що мала вкрай важливі довготривалі наслідки. Не дивлячись на більше як 4 млн учасників та близько 1,5 млн загиблих українців, це є «забута» війна. Вшанування пам'яті в різних країнах відрізняється, хоча і наявні певні спільні тенденції. Більшість країн учасниць, окрім держав Східної Європи, з перших років активно підтримували пам'ять про загиблих. Проте на теренах колишньої Російської імперії революційні події і пам'ять про них витіснили спогади про «імперіалістичну» війну. Кінець XX ст. стає переломним в історичній політиці окремих країн, а з 2014 р. активно зростає інтерес до вивчення історії Першої світової війни в Україні.*

Ключові слова: Перша світова війна, Велика війна, політика пам'яті, історична політика, комеморативні практики, Україна.

Вступ. Перша світова війна стала одним з найбільш переломних моментів в історії людства. В ній зафіксована рекордна на той час кількість загиблих, країн учасниць, активність застосування досягнень науково-технічного прогресу. Війна стала каталізатором для швидкого темпу розвитку суспільства, політичної думки, економіки та науково-технічного прогресу. Винаходи, що створювали як зброю, з часом адаптували до мирного життя.

Від початку війни, її Південно-Західний фронт охоплював значну частину сучасної України. Кількість українців, що брали участь у ній, по обидва боки фронту, перевищувала 4 млн осіб, загинуло близько 1,5 млн, але при цьому, про війну та її жертви воліли «забути» та стерти будь-які згадки про неї. Більшовики проголосили війну «імперіалістичною», а отже, ідеологічно та класово ворожою. Пам'ять про неї витіснили та замістили події жовтня 1917 р. та подальша війна більшовиків проти всіх національних та ідеологічних ворогів.

Досліджуючи світовий досвід, можемо сказати, що в західних країнах пам'ять про Першу світову війну не була витіснена навіть трагедіями Другої світової війни.

Активізація інтересу до Великої війни в науковому і суспільному просторі пов'язується зі сторіччям від її початку та завершення, та охоплює період від 2014 до 2018 року, проте в Україні цей інтерес був значно меншим, ніж в світі.

Зокрема, політику пам'яті світової спільноти в її різних проявах описали К. Гессельбах (Гассельбах, Сааков, 2018), О. Зернецька (Зернецька, Мирончук, 2021), О. Мирончук (Зернецька, Мирончук, 2021), Т. Коваленко (Коваленко, 2022). Пам'ять про Першу світову, її функціонування та трансформації в Україні охарактеризовано в працях В. Венгерської (Венгерська, 2014), А. Руккаса (Руккас, 2014), О. Паленської (Паленська, 2014). Історіографію щодо стану дослідження Першої світової війни в Україні висвітлено у статті Л. Гуцало (Гуцало, 2017). Стан політики пам'яті щодо Великої війни та її розвиток в Україні та Польщі аналізує О. Білобровець (Білобровець, 2021). Порівняльна характеристика пам'яті про війну в Україні та Росії описана дослідженні В. Солошенко (Солошенко, 2019). Окремі дослідження присвячені військовим і революційним подіям, що сталися в ході або після війни, такі як україно-польські війни, що описані у статтях М. Литвина (Литвин, 2012).

У ході дослідження ми дійшли висновку, що тема історичної пам'яті про Першу світову війну в Україні піднімалась науковцями, однак не має комплексного характеру. Опіраючись на архівні документи ми намагаємося показати, що традиції вшанування жертв з'являться у роки Першої світової, проте через післявоєнну жовтневу революцію та прихід до влади більшовиків пам'ять про цю війну в Україні стала забутою.

Мета роботи полягає в дослідженні процесу формування історичної пам'яті про Першу світову війну в Україні порівняно зі світовим досвідом та з'ясування причин її забуття. **Методологія** дослідження базується на застосуванні принципів історизму та об'єктивності, важливих при характеристиці історичних подій, пов'язаних з державною політикою пам'яті. Історико-генетичний метод дозволяє з'ясувати джерела формування пам'яті про Велику війну в Україні. Історико-системний метод забезпечує розгляд суспільно-політичних процесів у їх взаємозв'язку та причинно-наслідковій залежності.

Виклад основного матеріалу. В країнах заходу, що брали участь у Першій світовій війні пам'ять про жертв та героїв ретельно оберігається та підтримується досі. Навіть ті країни, що територіально віддаленні від основного театру бойових дій, але мешканці яких брали участь у війні в якості добровольців, і досі активно розбудовують меморіали на честь полеглих героїв.

Перша світова війна мала радикальні та довгострокові наслідки, що спричинили зміни у житті більшості населення. Політична, економічна ситуація, спровокована цією війною, одночасно вплинула на життя мільйонів людей. Війна стала каталізатором для активного розвитку науки і техніки. Військові розробки були в подальшому пристосовані та активно застосовувалися у житті цивільного населення. Небачені раніше масштаби руйнувань та людських жертв одразу вкарбувалися в пам'яті суспільства та були вписані в меморіальний простір країн учасниць. Виняток становили країни, що утворилися на території колишньої Російсько Імперії. Революційні події, що відбулися в наслідок Великої війни призвели до руйнування імперії та появи нових держав. Таким чином в політиці пам'яті новоутворених держав на перший план виходила боротьба за незалежність (Реєнт, Ковальчук, 2014).

Не дивлячись на наявність спільних тенденцій та цінностей у традиціях вшанування пам'яті загиблих, кожна країна має свої особливості. Це пов'язане із подіями, які пережили окремі країни. Особливо, у випадку країн переможців, кожна з яких бажала підкреслити свій особливий внесок у перемогу.

Через неможливість ідентифікувати велику масу загиблих бійців у 20-30-х рр. починають розбудовувати пам'ятники - «Могили невідомому солдату». Такий тип пам'ятника дозволяв увіковічнити пам'ять про загиблих бійців не дивлячись на відсутність конкретних імен. В той же період з'являються загальнонаціональні меморіали та меморіальні комплекси на території більшості країн учасниць (Саранча, 2021). Зокрема до найбільш відомих та масштабних відноситься Меморіал Першої світової війни у Вашингтоні, США – це пам'ятник у вигляді колони, який був споруджений у 1924 р. На вершині колони розташована статуя, яка символізує перемогу. Менінська брама у Іпрі, Бельгія – це пам'ятник, який був відкритий у 1927 р. На брамі висіє знамено «Last Post», що є символом загальної мовчанки, що відбувається кожного вечора на честь загиблих. Меморіал Вердену у Франції – це пам'ятник, який був відкритий у 1920 р. На ньому висіють імена понад 15 тисяч французьких вояків, які загинули під час битви за Верден. Меморіал Джона Маккрея у Канаді – це пам'ятник, який був відкритий у 1932 р. Він був побудований на честь Джона Маккрея, канадського військового лікаря, який написав відому поезію «In Flanders Fields». Австралійський національний військовий меморіал – це пам'ятник, який був відкритий у 1941 р. Він містить імена всіх австралійців, які загинули під час Першої світової війни.

Цікавий досвід меморіалізації проглядається в балканських країнах, де велика кількість національних спільнот. У Сербії в 1928 р. у місті Белград було відкрито пам'ятник «Переможець». Ця меморіальна споруда поєднує пам'ять про дві війни, що стали важливими для сербів. Її почали будувати в 1912 р. на честь перемоги у Балканських війнах, а завершили в 1928 р. Таким чином, вона символізує перемогу над Османською та Австро-Угорською імперіями. У Тирново в 1935 р. було відкрито меморіальний комплекс «Мати Болгарія», центральним образом якого є фігура жінки, що уособлює Болгарію. Цей пам'ятник зазнав певних змін з приходом у 1944 р. більшовиків: демонтовано корону, як символ

монархії, а повернули її тільки у 1989 р. після нової зміни влади (Коваленко, 2022).

Пам'ять часто виступає як інструмент у політичних маніпуляціях та пропаганді. Зокрема у Кобариді (сучасна Словенія) у 1938 р. було встановлено пам'ятник загиблим італійським солдатам, на відкритті якого особисто був присутній Б. Мусоліні. Іншим яскравим прикладом є встановлення пам'ятнику Г. Принципу у 2014 р. в Сараєво. Боснійці вважають його винуватцем початку Першої світової і одним з рушіїв ідеї «великої Сербії». Це яскравий приклад неоднозначного сприйняття однієї історичної події та постаті (Коваленко, 2022).

Яскравим прикладом того, що пам'ять про Героїв Першої світової війни активно підтримується різними країнами учасниками є комеморативні практики Австралії. Пам'ятні монументи почали зводити після завершення війни (Зернецька, Мирончук, 2021). Зокрема пам'ятник «ANZAC Square» у Брісбені встановлений у 1930 р. В подальшому меморіальний комплекс доповнювався пам'ятниками та будівлями на честь героїв інших воєн. У 1934 р. був відкритий інший меморіал, що став найбільшим за своїми розмірами в Австралії «Shrine of Remembrance».

Існує важлива різниця в пам'яті про Першу світову війну різних країн: у Франції та Британії, незважаючи на розуміння того, що війна була трагедією, шанують полеглих і ветеранів цієї війни. Значення, яке надається 11-му листопада як національному святу у Франції (Mort pour la France), Великій Британії (День пам'яті) та Бельгії (Armistice 1918) показує, наскільки пам'ять про війну об'єднує ці суспільства. В Австралії і Новій Зеландії (Anzac Day – 25 квітня) є свого роду національним святом. Натомість у Німеччині, Росії, Австрії та Японії офіційний день пам'яті ніколи не відзначався. У Франції і Бельгії, думка про те, що вітчизну врятували і звільнили від окупантів, займає центральне місце в пам'яті про війну і має широке визнання (Brandt, 2017).

Країни згадують криваві битви з певною сумішшю захоплення та скорботи за жертви, які ця війна принесла. Австралія, Канада та Нова Зеландія мають певну відмінність у символізмі пам'ятних дат, вони з гордістю згадують добровільні жертви десятків тисяч юнаків, які кидалися в бої, адже їхня жертва проклала цим країнам шлях до незалежності від Британської імперії (Brandt, 2017).

Одним з найбільш визначних заходів, що мав не тільки консолідувати пам'ять, а й остаточно примирити колись воюючі країни, відбувся в 1984 р. Мова йде про спільне вшанування пам'яті полеглих бійців на полях Першої світової війни Канцлером ФРН Г.Колем та президентом Франції Ф.Міттераном (Гассельбах, 2018). Подібні заходи мали продемонструвати шире покаяння з боку Німеччини та прощення з боку країн переможців.

Не менш важливими стали заходи, приуроченні до сторіччя початку війни та її завершення. Саме в 2014 та 2018 рр. спостерігався сплеск зацікавленості подіями Першої світової війни та їх наслідками. Це проявлялося у проведенні значної кількості міжнародних конференцій, появи великої кількості наукових статей, публічних виступів, відкритті пам'ятників.

До сторіччя завершення Першої світової війни президент Франції Е. Макрон ініціював проведення меморіальних заходів. Він робив акцент і наполягав на тому, щоб заходи із вшанування пам'яті проходили на території Франції. У подальшому «змаганні» пам'ятання ми можемо прослідкувати, як країни намагаються підкреслити свій особливий вклад в перемогу. Британія в свою чергу зміщує центр заходів на свої землі, Німеччина в той же час традиційно вшановувала жертв війни на території інших країн, підкреслюючи своє розкаяння та визнання (Гассельбах, 2018). Подібні змагання за гегемонію у меморіальному просторі покликані об'єднати націю навколо спільної травми, але при цьому це і спосіб здобути додаткові важелі впливу на політичній арені.

Проте, коли ми говоримо про терени колишньої Російської імперії, то прихід до влади більшовиків спрямував політику пам'яті у інше річище. Більшовицька революція стала ключовою подією в історії радянської держави, та затьмарила (й витіснила з пам'яті) Першу світову разом з її жертвами. Проголосивши війну імперіалістичною, а отже класово ворожою, більшовики визнавали лише власну революцію, яка принесла свободу робітникам та селянам.

Як зазначає у своїй статті В. Венгерська (Венгерська, 2014), тривалий час у Російській Федерації зберігались традиції СРСР разом із пам'яттю про так звану Жовтневу революцію. Проте від 2008 р. на території Росії почали відкривати нові пам'ятники на честь учасників Першої світової війни. Активізується і

дослідницький інтерес до теми. До окремих меморіальних заходів активно долучається президент Росії. Особливістю історичного нарративу щодо Першої світової в Росії є наявність класичних гасел про велич Росії, єднання слов'янських народів, місіонерську місію тощо.

Для українців ця війна була братовбивчою. Основний театр бойових дій на українських землях розгортався на території Західної України та Волині. Ці землі були кордоном між Австро-Угорською та Російською імперіями, за які тривала боротьба з переміним успіхом. На сьогодні не можливо точно визначити, яка кількість українців брала участь у Першій світовій війні, проте використовуючи статистичні дані можна окреслити орієнтовну цифру. А. Руккас зазначає, що близько 4,5 млн українців брали участь у Першій світовій війні, орієнтовно 4 млн у складі російської армії, та більше півмільйона в рядах Австро-Угорської армії. Загибло у цій війні близько 1,5 млн українців у складі різних армій (Руккас, 2014).

Українська історіографія Великої війни представлена такими напрямками: дослідження окупації Західної України російськими військами, хід бойових дій, пропаганда, участь у збройних формуваннях інших країн, біженство тощо. Проте, дослідження пам'яті і традиції вшанування жертв Першої світової війни в Україні майже відсутні. В кращому випадку це локальні роботи, що пов'язані з історією конкретного міста чи містечка, а не системні загальнодержавні дослідження (Гуцало, 2017).

Загиблі під час війни етнічні українці та їх поховання вшановані на території різних країн: Австрії, Німеччини, Польщі, Словаччини, Румунії та ін. Історія та варіанти встановлення пам'ятників індивідуальна. В окремих випадках йдеться про державну політику, в інших – ініціативу місцевих українських громад (Пеленська, 2014). Велика кількість поховань українців, що загинули у Першій світовій війні знаходиться на території Чехії. У 2020 р. було відновлено пам'ятник, що звели ще у 1923 р. в Брно на місці поховання українців, що в основній своїй масі походили з Галичини та воювали у складі австрійської армії (Перебийніс, 2020).

Під час війни різними способами увіковічували пам'ять загиблих бійців. Це були меморіали на місцях поховань, або пам'ятні церкви чи каплиці. На території України подібні пам'ятки

збереглися, більшою мірою вони розташовані в містечках на заході країни.

В архівних матеріалах ми знаходимо підтвердження прагнення місцевого населення, ще під час війни увіковічнити пам'ять про загиблих. Зокрема, маємо збірку запитів і листів від 1916 р., де мешканці с. Троянів Житомирського повіту Волинської губернії звертаються до церковної влади з проханням звести каплицю на честь загиблих (Справа 42, 1916).

Архівні документи підтверджують зацікавлення у пошуку військових поховань з боку австрійської влади, з метою вшанування пам'яті загиблих. Такий підхід кардинально різнив політику російської імперії, яка демонструвала неповагу до пам'яті загиблих, ця «традиція» до сьогодні залишається непорушною. Наявні листи від Департаменту зі справ православної церкви до церковних органів щодо надання інформації про поховання австрійських вояків. Дозволимо припустити, що подібні запити були реакцією на звернення представників австрійської влади до російських структур, які опікувались похованнями. Таким чином, повага до загиблих та необхідність їх гідного поховання залишались сферою, яка долала перешкоди перебування країн у стані війни одна проти одної. До питання підходили ґрунтовно, адже священникам надавали типову анкету, яку вони мали б заповнювати (Справа 41, 1919).

Як зазначає В. Солошенко, у 70-х рр. XX ст. представники української діаспори в Австрії дослідили в архівах документи української історії періоду 1914-1922 рр. Це були одні з перших спроб висвітлення цієї теми. З'явилися роботи, присвячені бойовим діям на території України, бійцям УСС. На території УРСР ця тема і на той час залишалася малодослідженою і не актуальною, в пріоритеті перебували дослідження подій Другої світової війни (Солошенко, 2019).

Пам'ять про Першу світову війну в українців тісно переплітається з подіями Української національної революції. Відомий німецький україніст, Г. Гаусман, зазначає, що саме під час Великої війни серйозно постало питання творення незалежної української держави. Проте ця боротьба була обтяжена бойовими діями, які активно проходили на території України, та суттєво виснажували її ресурси (Гаусман, 2014). Масова демобілізація 1917 р. призвела до появи величезної кількості озброєних людей, що

спростило їм вирішення проблеми з відстоюванням власних інтересів (Реєнт, 2016). По суті, збіг значної кількості факторів, сприяв активній боротьбі за власну державність у час революційних подій 1917-1921 рр.

Перша світова війна мала тяглість у своїх наслідках, одним з таких стала активна боротьба окремих держав за незалежність. В цьому контексті варто згадати україно-польську війну, в якій кожна зі сторін відстоювала свою правду і право на незалежність. Якщо для Польщі ця боротьба принесла відновлення державності, то Україна втратила незалежність на тривалий період.

Ольга Білобровець, яка досліджує українсько-польські стосунки, та їх особливості в умовах Першої світової війни, наголошує, що у спільній історії України та Польщі було багато складних сторінок. Проте, сьогодні демонструє правильність обраних підходів, на шляху до примирення, щодо конфліктів пам'яті. Протягом останніх ста років політика пам'яті стосовно Першої світової війни змінювалася. Однак, від початку ХХІ ст., з перемінним успіхом, країни намагаються примирити конфлікти пам'яті. Останні роки Польща, в особі своїх лідерів, демонструє системність до підходів у побудові нового історичного наративу щодо вшанування пам'яті про Першу світову війну та її жертв. В Україні це поки лиш поодинокі випадки, які фіксуються здебільшого в Галичині (Білобровець, 2021).

Побудова пам'ятників в Галичині є позитивним явищем у зміні державних підходів, що покликані вшанувати пам'ять як українських, так і польських вояків, про це у своїх роботах зазначає М. Литвин (Литвин, 2012).

В Україні питання пам'яті про Велику війну активно почало підніматися тільки після здобуття незалежності, найбільш активно з 2014 р. Така відмінність від більшості країн учасниць пояснюється революційними подіями 1917-1921 рр. Перебування у складі СРСР не передбачало існування відмінних (республіканських) підходів у сфері пам'яті. Велика війна позиціонувалась як імперіалістична, тому ворожа ідеології «робітничо-селянської» держави. Жовтнева революція, протягом всього періоду існування СРСР, залишалась ключовою історичною подією (поряд з «Великою вітчизняною війною»). Проте проєвропейський вектор розвитку сучасної України, сприяє висвітленню забутих раніше сторінок історії.

Висновки. Отже, можемо говорити про те, що існує суттєва відмінність у збереженні пам'яті про Першу світову війну та способах вшанування її в різних країнах. У більшості країн-учасниць пам'ять про Велику війну підтримувалася та оберігалася від моменту її завершення. Навіть жахи Другої світової не витіснили її із суспільного простору. Британія та Франція більшою мірою акцентують увагу на пам'яті про трагедію. Австралія, нова Зеландія, Канада прославляють жертвність своїх добровольців, що долучалися до союзників з метою пришвидшити перемогу та припинити жахіття війни. В Німеччині, Росії, Австрії, Японії офіційних пам'ятних дат не запроваджувалося, у зв'язку із специфікою національних політик пам'яті.

У країнах, що потрапили до складу СРСР, на перший план виходила пам'ять про Жовтневу революцію. В подальшому саме цей наратив став одним з основних елементів радянської ідеології та пропаганди. Згадки ж про події Першої світової війни були небезпечні, оскільки в контексті України вони включали і боротьбу за незалежність.

Україна досі не вписала Першу світову війну в загальний контекст політики пам'яті, тому для більшості населення це досі «забута» війна. Проте, останні суспільно-політичні зміни в країні, і проєвропейський вектор розвитку вселяє сподівання на позитивні зміни. Активізувалися наукові дослідження про Першу світову війну, розглядаються можливість «вписування» сторінок історії, з нею пов'язаних, до меморіальних просторів окремих населених пунктів. І не дивлячись на те, що в більшості випадків це локальні заходи, це крок до побудови нової політики пам'яті. Дане дослідження має перспективу продовження, пов'язану з пошуком архівних матеріалів щодо місць пам'яті, створених у воєнний та повоєнний час.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

- Brandt, S.** (2017). Memory of the war: popular memory 1918-1945, 1945 to the present. International encyclopedia of the first world war (WW1). 1914-1918. Online. *International Encyclopedia of the First World War (WW1)*. Режим доступу: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/memory_of_the_war_popular_memory_1918-1945_1945_to_the_present.
- Білобровець, О.** (2021). Перша світова війна в історичній пам'яті України і Польщі: зміна підходів та дискурсу. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2021. № 9. С. 25–42.
- Венгерська, В.** (2014). Перша світова війна: пам'ять про загиблих. *Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка)(м. Житомир, 7-8 листопада 2014 р.)*. Збірник наукових праць. *Житомир: Полісся, 2014*. (2014): 37-39.
- Гассельбах, К., Сааков, В.** (2018). Перша світова війна та вплив політики на пам'ять про неї. DW. 08.11.2018. *dw.com*. Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/перша-світова-війна-та-вплив-політики-на-пам'ять-про-неї/a-46214885>.
- Гаусман, Г.** (2014). Культура поразки. Перша світова війна в українській пам'яті. *Критика*. 2014. № 1. С. 22–29.
- Гуцало, Л.** (2017). Перша світова війна і Україна у сучасній українській історіографії. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2017. № 4. С. 119–131.
- Зернецька, О., Мирончук, О.** (2021). Історична пам'ять та практики монументальної комеморації Першої світової війни в Австралії (частина 2). *Проблеми всесвітньої історії*. 2021. № 1(13). С. 203–221.
- Литвин, М.** (2012). Українсько-польська війна 1918–1919 років як конфлікт історичної пам'яті. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. 2012. № 10. С. 106–111. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2012.
- Пеленська, О.** (2014). Перша світова війна. Загиблі українці, але нічийні пам'ятники. *Радіо Свобода*. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/25478269.html>.
- Перебийніс, Є.** (2020). Меморіал українцям – учасникам Першої світової війни у Брно. *Історична правда*. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2020/12/20/158700/>.
- Реснт, О.** (2016). Перша світова війна та її наслідки для України. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 1. С. 64–78.
- Реснт, О., Ковальчук, Т.** (2014). Перша світова війна 1914-1918 рр.: український контекст. *Краєзнавство*. 2014. № 3/4. С. 20–24.

Руккас, А. (2014). Перша світова: "на пострадянському просторі - непередбачуване минуле" - BBC News Україна. *BBC News Україна*. Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/08/140731_ww1_ukraine_dk

Саранча, В. (2021). Культурна пам'ять про Першу світову війну: регіональний вимір. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2021. № 35. С. 27–34.

Солошенко, В. (2019). Колективна пам'ять про Першу світову війну – складова перетворень у країнах Східної Європи (на прикладі України та Росії). *Проблеми всесвітньої історії*. № 2(8). С. 121–132.

Коваленко, Т. (2022). Меморіалізація спадщини Першої світової війни 1914–1918 рр. у монументальному мистецтві балканських країн. *Дриновський збірник*. Т. 15. С. 315–322.

Держ. архів Житом. обл. (1916)1. Оп. 71. Спр. 41. Арк. 1-3, 6, 9-10, 16-17, 19-22. Збір документів. [Справа за вимогою Міністерства Ісповідань, Департаменту Прав Церкви, Відділ Загальний, про надання відомостей про місія Єпархії, де знаходяться могили убитих на Україні військових Австро-Угорщини].

Держ. архів Житом. обл. (1916). 1. Оп. 69. Спр. 42. Арк. 1-5. Збір документів. [Справа Про дозвіл прихожанам Ільїнської церкви Троянова, Житомирського повіту, побудувати каплиці в пам'ять воїнів жертв цієї війни].

References

Brandt, S. (2017). Memory of the war: popular memory 1918-1945, 1945 to the present | international encyclopedia of the first world war (WW1). 1914-1918-Online. International Encyclopedia of the First World War (WW1). Rezhym dostupu: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/memory_of_the_war_popular_memory_1918-1945_1945_to_the_present.

Bilobrovets, O. (2021). Persha svitova viina v istorychnii pamiaty Ukrainy i Polshchi: zmina pidkhodiv ta dyskursu. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. № 9. S. 25–42.

Venherska, V. (2014). "Persha svitova viina: pamiat pro zahyblykh." *Materialy VII Volynskoi Vseukrainskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii (do 95-richchia zasnuvannia Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka) (m. Zhytomyr, 7-8 lystopada 2014 r.)*. Zbirnyk naukovykh prats.– Zhytomyr: Polissia, S. 37-39.

Hasselbakh, K., Saakov, V. (2018). Persha svitova viina ta vplyv polityky na pamiat pro nei – DW – 08.11.2018. *dw.com*. Rezhym dostupu: <https://www.dw.com/uk/перша-світова-війна-та-вплив-політики-на-пам'ять-про-неї/a-46214885>.

Hausman, G. (2014). Kultura porazky. Persha svitova viina v ukrainskii pamiaty. Krytyka. № 1. S. 22–29.

Hutsalo, L. (2017). Persha svitova viina i Ukraina u suchasni ukrainskii istoriohrafii. Intermarum: istoriia, polityka, kultura. № 4. S. 119–131.

Zernetska, O., Myronchuk, O. (2021). Istorychna pamiat ta praktyky monumentalnoi komemoratsii Pershoi svitovoi viiny v Avstralii (chastyna 2). Problemy vsesvitnoi istorii. № 1(13). S. 203–221.

Lytvyn, M. (2012). Ukrainsko-polska viina 1918–1919 rokiv yak konflikt istorychnoi pamiaty. Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. № 10. S. 106–111. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2012.

Pelenska, O. (2014). Persha svitova viina. Zabybli ukraintsi, ale nichyini pamiatnyky. Radio Svoboda. Rezhym dostupu: <https://www.radiosvoboda.org/a/25478269.html>.

Perebyinis, Ye. (2020). Memorial ukraintsiam – uchasykam Pershoi svitovoi viiny u Brno. Istorychna pravda. Rezhym dostupu: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2020/12/20/158700/>.

Reient, O. (2016). Persha svitova viina ta ii naslidky dlia Ukrainy. Problemy vsesvitnoi istorii. № 1. S. 64–78.

Reient, O., Kovalchuk, T. (2014). Persha svitova viina 1914-1918 rr.: ukrainskyi kontekst. Kraieznavstvo. № 3/4. S. 20–24.

Rukkas, A. (2014). Persha svitova: "na postradianskomu prostori - neperedbachuvane mynule". BBC News Ukraina. BBC News Ukraina. Rezhym dostupu: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/08/140731_ww1_ukraine_d

Sarancha, V. (2021). Kulturna pamiat pro Pershu svitovu viinu: rehionalnyi vymir. Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku. № 35. S. 27–34.

Soloshenko, V. (2019). Kolektyvna pamiat pro Pershu svitovu viinu – skladova peretvoren u krainakh Skhidnoi Yevropy (na prykladi Ukrainy ta Rosii). Problemy vsesvitnoi istorii. № 2(8). S. 121–132.

Kovalenko, T. (2022). Memorializatsiia spadshchyny Pershoi svitovoi viiny 1914–1918 rr. u monumentalnomu mystetstvi balkanskykh krain. Drynovskiy zbirnyk. T. 15. S. 315–322.

Derzh. arkhiv Zhytom (1916). obl. 1. Op. 71. Spr. 41. Ark. 1-3, 6, 9-10, 16-17, 19-22. Zbir dokumentiv. [Sprava za vymohoiu Ministerstva Ispovidan, Departamentu Prav Tserkvy, Vidil Zahalnyi, pro nadannia vidomostei pro mistsia Yeparkhii, de znakhodiatsia mohyly ubytykh na Ukraini viiskovykh Avstro-Uhorshchyny].

Derzh. arkhiv Zhytom. obl. (1916)1. Op. 69. Spr. 42. Ark. 1-5. Zbir dokumentiv. [Sprava Pro dozvil prykhozhanam Iiinskoï tserkvy Troianova, Zhytomyrskoho povitu , pobuduvaty kaplytsi v pam'iat voyniv zhertv tsiiei viiny].

Mahaletskiy Andriy. HISTORICAL MEMORY ABOUT THE FIRST WORLD WAR IN UKRAINE: COMPARATIVE ANALYSIS

Adstract

The aim of the work is to investigate the state and development of the historical memory of the First World War in Ukraine, to find out the reasons that led to the forgetting one of the bloodiest pages of Ukrainian history.

The methodology of the investigation is based on using application of the principles of historicism and objectivity, which are important in the characterization of historical events related to the state policy and memory. The historical-genetic method allows to find out the path of the Great War memory in Ukraine. The historical-systemic method provides consideration of the socio-political processes in their interrelationship and cause-to-effect dependence. The scientific novelty consists in systematization of the processed literature and sources regarding commemoration of the First World War, its origin and evolution. The indicated archival documents were introduced into scientific circulation by the author for the first time.

***Conclusions:** The First World War marked the end of the long XIX century and brought drastic changes in the political, social and economic systems of the world. It was a fratricidal war for Ukraine that had extremely important long-term consequences. This is a forgotten war despite more than 4 million Ukrainian participants and about 1,5 million dead people in modern Ukraine. Commemoration in the different countries differs. Though there are certain common trends. Most of participating countries, except for Eastern European countries, actively supported the memory of the dead from the very first years. However, on the territory of the former Russian Empire, revolutionary events and the memory of it displaced memories of the “imperialist” war. The end of the XX century becomes a turning point in the historical policy of individual countries and since 2014, interest in studying the history of the First World War in Ukraine has been actively growing.*

***Key words:** The First World War, the Great War, memory policy, historical policy, commemorative practices, Ukraine.*

Mahaleckij Andrzej. PAMIĘĆ HISTORYCZNA O I WOJNIE ŚWIATOWEJ NA UKRAINIE: ANALIZA PORÓWNAWCZA

Streszczenie

*Celem pracy jest zbadanie stanu i rozwoju pamięci historycznej o I wojnie światowej na Ukrainie, poznanie przyczyn, które doprowadziły do zapomnienia jednej z najkrwawszych stron ukraińskiej historii. **Metodologia** badań opiera się na zastosowaniu zasad historyzmu i obiektywizmu, które są ważne w charakterystyce wydarzeń historycznych związanych z polityką pamięci państwa. Metoda historyczno-genetyczna pozwala poznać sposób kształtowania się*

*pamięci o Wielkiej Wojnie na Ukrainie. Metoda historyczno-systemowa umożliwia rozpatrywanie procesów społeczno-politycznych w ich wzajemnych powiązaniach i zależnościach przyczynowo-skutkowych. **Nowością naukową** jest usystematyzowanie badanej literatury i źródeł dotyczących upamiętniania I wojny światowej, jej genezy i ewolucji. Wymienione dokumenty archiwalne zostały wprowadzone przez autora do obiegu naukowego po raz pierwszy. **Wnioski.** Pierwsza wojna światowa oznaczała koniec długiego XIX wieku. i przyniosła drastyczne zmiany w systemach politycznych, społecznych i ekonomicznych świata. Dla Ukrainy była to wojna bratobójcza, która miała niezwykle ważne długofalowe konsekwencje. Pomimo ponad 4 milionów ukraińskich uczestników i około 1,5 miliona zabitych we współczesnej Ukrainie, jest to „zapomniana” wojna. Upamiętnianie różni się w zależności od kraju, chociaż istnieją pewne wspólne trendy. Większość uczestniczących państw, z wyjątkiem krajów Europy Wschodniej, od pierwszych lat aktywnie wspierała pamięć o zmarłych. Jednak na terenie dawnego Imperium Rosyjskiego wydarzenia rewolucyjne i pamięć o nich wyparły pamięć o wojnie „imperialistycznej”. Koniec XX wieku. staje się punktem zwrotnym w polityce historycznej poszczególnych krajów, a od 2014 roku aktywnie rośnie zainteresowanie badaniem historii I wojny światowej na Ukrainie.*

Słowa kluczowe: I wojna światowa, Wielka Wojna, polityka pamięci, polityka historyczna, praktyki upamiętniające, Ukraina.

Статтю надіслано до редколегії 24.12.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 13.02.2023 р.

УДК 94(477.82)

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112050>

Власюк Ігор,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
vlasyuk@zu.edu.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4679-4101>

ResearcherID: E-5163-2016

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57847647200&origin=recordPage>

ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ НА ВОЛИНІ У 1920-Х РР.

Анотація

Метою статті є аналіз стану і проблем функціонування дитячих будинків на Волині в 1920-х рр., розгляд причин їх збільшення та соціальне походження вихованців. На основі актів обстеження дитячих будинків, інших документів виявлено недоліки, що перешкоджали нормальному перебуванню дітей у цих закладах. В умовах більшовицького режиму важливе значення надавалося політико-ідеологічній роботі з вихованцями дитячих будинків та педагогічним персоналом.

Методологія дослідження включає принципи науковості, історизму, авторської об'єктивності, а також загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення), порівняльні (характеристика стану різних дитячих будинків) та спеціально-історичні (історико-системний (для аналізу структури і функцій цих закладів), історико-типологічний (для виявлення загальних рис функціонування дитячих будинків) методи.

Наукова новизна полягає у комплексному дослідженні та спробі об'єктивного аналізу причин збільшення кількості та проблем функціонування дитячих будинків у цьому регіоні у названий період; залученні до наукового обігу нових архівних документів.

Висновки. Результати Першої світової війни, тривалі військові та політичні протистояння у боротьбі за владу між представниками українських політичних сил, російськими білогвардійцями та більшовиками спричинили значні руйнування та жертви серед цивільного населення. В таких умовах збільшується кількість дітей-сиріт, які опинившись на

вулиці, перетворювались на проблему, що потребувала свого вирішення. Дитяча безпритульність мала низку негативних наслідків, серед яких і підвищення криміногенної ситуації. Створення та діяльність дитячих будинків мало стати одним із шляхів розв'язання проблеми. Одночасно, радянськими функціонерами проголошувались нові підходи до виховання, в яких не залишалось місця для родини. Її мали замінити нові «виховні» заклади, в яких готували б «справжніх будівників комунізму». Аналіз стану цих установ лише в одному регіоні, на Волині, підтверджує думку, що радянська влада в 20-х рр. XX ст. не спроможна була вирішувати питання утримання та забезпечення якісними умовами проживання значної кількості дітей, серед яких були не лише сироти. Одна із головних причин такої ситуації – відсутність фінансових та кадрових можливостей. Непівзруйновані будівлі без опалення, санітарних приміщень, невідповідною до числа дітей кількості ліжок, відсутність одягу та взуття – типові умови перебування дітей під опікою радянської влади в окреслений період. Наслідками жевріння в подібних умовах були: венеричні захворювання, педикульоз, короста, сухоти – це неповний перелік «дитячих» хвороб вихованців. Але для влади більш важливим завданням було не розв'язання цих проблем, а обов'язковість проведення політико-виховної роботи серед вихованців та персоналу дитячих будинків.

Ключові слова: дитячий будинок; Волинь; радянська влада; акт обстеження; вихованці; педагогічний персонал.

Вступ. Проблема функціонування дитячих будинків на Волині у період НЕПу залишається актуальною і сьогодні, коли, на жаль, зберігаються такі явища, як дитяча бездоглядність та інші соціальні аномалії. Необхідно констатувати, що проблеми захисту дітей дошкільного та шкільного віку потребують осмислення і вивчення відповідного історичного досвіду, враховуючи наслідки російської агресії проти України з 2014 р. та повномасштабної війни РФ проти нашої держави з 2022 р., а також попередніх років, зокрема проблем дітей, які постраждали від жорстокого поводження, у тому числі булінгу, злочинів сексуального характеру, домашнього насильства (Забезпечення прав та найкращих інтересів дітей у системі правосуддя, 2021, с. 75). Проблеми функціонування дитячих будинків у 1920-х рр., зокрема на Волині, вказують на неможливість повернення до радянських практик їхнього вирішення.

Робота дитячих будинків в УСРР у 1920-х рр. знайшла своє висвітлення у працях сучасних українських дослідників: наприклад, А. Зінченко здійснила аналіз дитячої безпритульності в радянській

Україні у 1920-х–1930-х рр. (Зінченко, 2002); Т. Букреєв досліджував дитячий будинок в УСРР як «історичну необхідність» в період формування радянської тоталітарної системи (Букреєв, 2017); Н. Тріпутіна дослідила розвиток концепції радянського соціального виховання, в основі якого перебувало заперечення важливості родини, яка, за уявленням радянських ідеологів, могла прищепити лише «дрібновласницькі тенденції, буржуазний індивідуалізм, релігійні забобони та деспотизм батьків» (Тріпутіна, 2011, с. 55). Авторка також проаналізувала зміст спеціальних видань, присвячених радянській освіті в цілому, та зокрема, формуванню дитячих інтернатів, та виконання ними важливих ідеологічних функцій в Україні у цей період (Тріпутіна, 2011); Л. Дояр вивчала місце та роль дитячих будинків у становленні системи морально-політичного виховання в УСРР (Дояр, 2006); Л. Гребінь досліджувала організаційно-педагогічні засади діяльності дитячого будинку в системі освіти України у 1920-х – першій половині 1930-х рр. (Гребінь, 2014); В. Виноградова-Бондаренко вивчала процес виховання безпритульних дітей в Україні в 20-х роках ХХ століття та їх ставлення до дитячих будинків (Виноградова-Бондаренко, 2001); Л. Коробова розглянула організацію навчального процесу в дитячому будинку у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. (Коробова, 2012). Історію становлення дитячого будинку в УСРР цього періоду розкрито у колективній монографії «Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928)» (2015). Названа проблема знайшла своє часткове відображення і в інших наукових працях. Щодо літератури, яка присвячена регіональним аспектам, зокрема Волині, можемо згадати лише поодинокі статті. Зокрема у статті М. Бондарчука (Бондарчук, 2020) розглядаються питання відкриття на початку 1920-х рр. у цьому регіоні дитячих будинків.

Попри в цілому доволі значну кількість досліджень, присвячених формуванню мережі дитячих будинків та інтернатів як важливої частини радянської освітньої, соціальної та виховної системи, питання функціонування дитячих будинків на Волині в 1920-х рр. залишається недостатньо вивченими, потребують аналізу з урахуванням новітніх досліджень та залученням архівних джерел.

Виклад основного матеріалу. Більшовики, які прийшли до влади, із властивим їм запалом взялися реформувати всі сфери життя. Вихованню, як ключовому інструменту формування «нової

людини», приділялась особлива увага. Родина визнавалась «буржуазним пережитком», який слід знищити, а виконання функцій виховання планувалось закріпити за дитячими будинками. У статті Н. Тріпутіної наводиться цитата із «Декларації Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей», яка відображала головні завдання цих структур: «Покрити всю завойовану робітничо-селянською кров'ю землю дитячими будинками – ... наше завдання (...), це той маяк, який світить провідною зіркою для всієї пролетарської виховної системи» (Тріпутіна, 2011, с. 55).

Авторка зазначає, що в період НЕПу дитячий будинок пройшов еволюцію. Від уявлення про установу для соціального виховання людини нового покоління, до структури, що виконує функції захисту безпритульних дітей, дітей-сиріт. Загалом, на її думку, цю функцію дитячий будинок виконує й до нині (Тріпутіна, 2011, с. 61-62).

За даними, які наводить у своїй праці А. Зінченко, з 1920 р. до початку 1922 р. в Україні збільшилася кількість дитячих будинків з 300 до 1750, а число вихованців, які перебували в них, відповідно з 20 тис. до 104,7 тис. дітей різного віку (Зінченко, 2002, с. 9). Слід зазначити, що в різних радянських виданнях, статистичних звітах наводились відмінні цифри, однак всі вони не могли применшити розмірів катастрофи. Така кількість безпритульних дітей пояснювалась не лише новими підходами до виховання, а й наслідками воєн, революцій, погромів.

Якщо в роки так званого «воєнного комунізму» планувалось охопити ледь не всіх дітей новою системою виховання (так званий «соцвих»), економічні проблеми та голод, який припав на початок 20-х рр., дуже швидко пригальмували ентузіазм новаторів. В умовах НЕПу ситуація поступово змінюється і дитячі будинки на Волині та в УСРР здебільшого зосереджуються на виконанні функції утримання та захисту неповнолітніх, які опинилися у складних життєвих обставинах. Питаннями захисту дітей в УСРР у роки НЕПу займалися Рада захисту дітей та Центральна комісія допомоги дітям (ЦКДД).

Безпритульність дітей була складним соціальним та психологічним явищем, вирішити яке було так само складно. Відповідні заходи держави з подолання безпритульності

передбачали їх розміщення перш за все, у дитячих будинках, іноді – утримання в сім'ях селян (патронат). Формально, дитина в умовах дитячого будинку перебувала під соціальним захистом держави. Однак, крім матеріальної частини життя вихованців дитячих будинків, важливе значення надавалося політико-ідеологічній компоненті, що було особливо актуальним для зміцнення радянської влади.

Радянську владу цікавили форми, що найбільше відповідали меті соціального виховання в умовах комуністичного режиму. На думку більшовиків, це була «єдино можлива і раціональна форма суспільного рятування дітей» (Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928), 2015, с. 505). Дитячі будинки повинні були відіграти важливу роль у процесі комуністичного виховання, у політико-ідеологічній роботі серед дітей та педагогічного персоналу. Однак з часом, як показують новітні дослідження, та зокрема, архівні документи, радянська держава виявила свою економічну неспроможність реалізовувати подібні проєкти. До кінця існування СРСР (й така ситуація практично не змінилась до сьогодні), перебування у дитячому будинку («дітдомовець») перетворювалось на пожиттєве тавро людини.

Акти обстеження дитячих будинків, доповіді місцевої влади про їх стан є важливим джерелом для вивчення проблем функціонування цих закладів. Вони допомагають проаналізувати не лише недоліки роботи, а й поточні проблеми, які вимагали негайного розв'язання. Постійна відсутність елементарних речей, одягу, достатнього харчування впливало на дитячу психіку. Аналіз цих документів показує невтішну картину функціонування дитячих будинків, жаклих умов перебування в них дітей та розкриває проблеми, які не вирішувалися протягом багатьох років.

Так, у доповіді про стан дитячого будинку № 4 м. Житомира (від 6.02.1928) ми дізнаємося, що його було засновано у 1919 р. для 40 дітей, які страждали на наскірні хвороби. На 1928 р. тут утримувалося 100 дітей. Приміщення були вже старими та малопридатними. При дитячому будинку існували три ізолятори. Статистичні дані фіксують вік дітей (від 3 до 19 років), їх родинний стан (63 дітей були сиротами); соціальний склад (39 дітей були із селян, 21 – з робітників, 9 – зі службовців) (Державний архів Житомирської області, ф. Р-280, оп. 1, спр. 98, арк. 26-27).

Якість харчування залишати бажати кращого, незважаючи на те, що діти харчувалися чотири рази на день. Держава виділяла мізерні кошти і на одяг (на одну дитину – 20 крб. на рік). Діти середнього та старшого віку не були забезпечені ліжками. Через відсутність фінансування, приміщення, в яких розміщувались дитячі будинки, не ремонтувались десятиліттями.

На роботі дитячих будинків негативно позначалася і недостатня кількість обслуговуючого персоналу. На одну няню, наприклад, покладалися обов'язки догляду за 26 дітьми (Державний архів Житомирської області, ф. Р-280, оп. 1, спр. 98, арк. 26-27).

Ситуація в різних дитячих будинках відрізнялася, від менш до більш важкої, однак проблеми були схожими. Аналіз «Акту обстеження дитячого будинку №7 м. Житомира по вул. Великій Бердичівській, 73» (1923) показує, що санітарно-гігієнічні норми утримання дітей не виконувалися. Умови проживання 97 дітей потребували негайного поліпшення, однак не вирішувалися роками: сирість та холод у спальнях, зовсім мала кубатура кімнат, задимлене опалення, антисанітарія туалетів. Самі діти теж перебували у занедбаному стані, про що свідчить поширення корости і вошивості серед вихованців; відсутність достатньої кількості натільної білизни, взуття тощо (Державний архів Житомирської області, ф. Р-31, оп. 1, спр. 85, арк. 42).

В інших округах Волині стан дитячих будинків був схожим. Наприклад, приміщення Коростенського дитячого будинку №2 перебувало у жахливому стані. 75% дітей закладу були босими, носили брудні сорочки. За результатами перевірок, незадовільну оцінку отримали дитячі будинки колишнього Овруцького повіту. Це стосувалося переважно проблем професійної якості педагогічного персоналу, який потребував заміни на працівників, здатних до ефективної роботи (Державний архів Житомирської області, ф. Р-31, оп. 1, спр. 66, арк. 136).

На кінець 1920-х рр. матеріальний стан дитячих будинків залишав бажати кращого. Про це, зокрема, свідчать висновки та пропозиції з протоколу засідання культурно-соціальної секції Житомирської міської ради від 6 січня 1930 р. після обстеження частини дитячих будинків. Недостатні асигнування на харчування дітей (8 крб. на місяць) та на одяг (25 крб. на рік), відсутність коштів для дітей, які за віком відбували на підприємства або до

професійних шкіл – ці та інші проблеми залишилися у дитячих будинках через десятиліття від початку їхньої роботи.

Проблема, як одягти дітей, не вирішувалася, на жаль, протягом багатьох років. З пальто на 40 дітей дошкільного віку в одній з комун – невтішний факт названої проблеми (Державний архів Житомирської області, ф.-Р. 280, оп. 1, спр. 507, арк. 12).

Гострою, незважаючи на десятирічний відрізок часу, продовжувала бути проблема харчування. Стан харчування дітей був незадовільним, особливо на периферії. Планове постачання харчових продуктів для дитячих будинків налагодили лише у м. Житомирі. В окремих будинках за рахунок дітей харчувався обслуговуючий персонал зі своїми родинами, не дивлячись на заборони інспекції народної освіти. Не варто забувати і про те, що попри жакливе забезпечення, обслуговуючий персонал примудрявся красти. У цьому контексті спадає на думку сцена із книги І. Ільфа та Є. Петрова та фільму М. Захарова «Дванадцять стільців» про «блакитного крадія» Альхена із богадільні, який крав все, що потрапляло під руки, а в самому закладі, поруч із людьми похилого віку, жили та харчувались всі його родичі.

Влада намагалася посилити контроль за функціонуванням дитячих будинків – перевірки здійснювались не менше, ніж один раз на квартал, але вони не покращували ситуацію. Хоча в цілому, рекомендації, що надавались ревізорами, містили слушні думки щодо визнання недоцільним скорочення штатів педагогічних працівників, необхідності введення додаткових ставок лікаря та ін.

Проблеми існували і в господарській діяльності дитячих будинків: відсутність обігових коштів, належного устаткування, планового постачання сировини для майстерень тощо. Усі дитячі комуні вимагали капітального ремонту приміщень. Місцева влада виділяла мізерні кошти, в рази менші за реальні потреби у ремонті.

Проте матеріальні, технічні проблеми відходили на другий план для більшовицької влади. Політико-виховна робота – ось ключовий напрямок діяльності, яким слід було охопити як педагогічний персонал, так і вихованців дитячих будинків. Процес виховання лояльних та відданих владі громадян і перебував під постійним контролем відповідних органів. Перевірячи наголошували на необхідності максимального задіяння дітей у політичних кампаніях, яку в окремих документах називали недостатньою. Влада мала

наміри зробити усіх вихованців дитбудинків піонерами. Вихованці повинні були бути щодня в курсі поточної політики, знати завдання партії та радянської влади, брати практичну участь у конкретній роботі зі здійсненню «соціалістичного будівництва». Пропонувалося широко розгорнути антирелігійну роботу (гуртки «Безвірник», походи, розмови та ін.); підтримувати тісний зв'язок з партійними та комсомольськими організаціями. Визначалося місце цієї роботи для персоналу дитячих будинків: «Політико-виховна робота – це робота всіх без винятку робітників дитячого будинку, і кожний робітник, крім систематичної роботи у цьому напрямку, повинен використовувати кожну нагоду і кожний випадок для цієї роботи» (Державний архів Житомирської області, ф.-Р. 280, оп. 1, спр. 507, арк. 15).

При дитячих комунах створювали піонерські загони, які мали своїх ватажків. Однак, на початковому етапі створення установ, педагогічний персонал часто формально ставився до проведення політико-виховної роботи серед дітей (Державний архів Житомирської області, ф.-Р. 280, оп. 1, спр. 507, арк. 12). З часом персонал дитячих будинків залучався до політико-виховної роботи через діяльність піонерських та комсомольських організацій. Педагоги зобов'язувались зберігати свій виховний вплив на дітей (Державний архів Житомирської області, ф.-Р. 28, оп. 1, спр. 1097, арк. 235зв.).

Можна погодитись з думкою Т. Букреєва, що вихованці дитячих будинків «були беззахисними перед ідеологічним тиском тоталітарного режиму та виховними експериментами радянської педагогіки» (Букреєв, 2017, с. 90). Звісно, що підлітки, які перебували в жаклих умовах дитячих будинків, не могли не мати психологічних проблем. Однак, в уявленні більшовиків психологія була «буржуазною» дисципліною, з якою варто боротися. У звітах чиновників зустрічаємо пасажі про так звану «трудова» психологію: «Наші переростки в дитячих будинках здебільшого не хочуть йти на роботу, бояться, а влаштувавшись, працюють кепсько, недбало, викликають багато непорозумінь на виробництві» (Державний архів Житомирської області, ф.-Р. 280, оп. 1, спр. 507, арк. 15). Чим пояснювали таку ситуацію ревізори? Збереженням у колишніх вихованців дитбудинків «психології утриманців», відсутністю прищеплених «твердих» трудових навичок, та трудової психології,

«внаслідок цього іноді калічиться ціле життя такого вихованця» (Державний архів Житомирської області, ф.-Р. 280, оп. 1, спр. 507, арк. 15). Розв'язання проблеми чиновник вбачав у необхідності «створити таку обстановку, щоб діти завжди відчували, що від їх участі в роботі залежить їх забезпечення». (Державний архів Житомирської області, ф.-Р. 280, оп. 1, спр. 507, арк. 15).

Попри проголошення гасел щодо важливості гармонійного розвитку радянської дитини/людини, складовою якого є заняття фізкультурою та спортом, в дитячих будинках «занедбано зовсім фізкультуру ... Треба, щоб ця справа набула широкого розмаху, щоб увійшла в побут вихованців». Не надавалося належної уваги і статовому вихованню дітей (Державний архів Житомирської області, ф.-Р. 280, оп. 1, спр. 507, арк. 15).

Не менш важливе значення мало дозвілля вихованців. Однак, часто воно було одноманітним, не враховувало усіх потреб дітей. Наприклад, клубна робота зводилася до роботи гуртків, підготовки до вечорів; грали в шахи та шашки. Але діти не відвідували кіно, театри (Державний архів Житомирської області, ф.-Р. 280, оп. 1, спр. 507, арк. 15).

Відсутність належних умов перебування та забезпечення дітей, індивідуального підходу до кожного вихованця та слабка організація дозвілля у дитячих будинках призводили до частих втеч (Виноградова-Бондаренко, 2001, с. 17).

Проблеми функціонування різних дитячих будинків на Волині у 1920-х рр. були подібними. Так, в «Акті обстеження Червонської дитячої комуни» (від 6.03.1925 р.) міститься інформація про її недофінансування. Недостатність коштів неминуче призводило до таких наслідків: перш за все, проблеми із забезпеченням харчуванням та відсутністю необхідних санітарно-гігієнічних умов проживання. Не дотримувались навіть мінімальні норми опалення приміщення; дітям не надавалась належна медична допомога. Рекомендувалось запровадити нічну варту медперсоналу. В документі містились рекомендації щодо необхідності погодження постачання комуни продуктами через кооперацію. У звичному радянському канцелярському стилі пропонувалось вирішення однієї з найбільш поширених проблем вихованців комун та дитбудинків: «категорично **вимагати** (вид. автором) від Житомирського окружного відділу охорони здоров'я **ліквідації корости** (вид.

автором) серед дітей» (Державний архів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 1, спр. 138, арк. 17-17зв.).

Звернемо увагу й на інші установи закритого типу, які мали відношення до дітей та системи так званого соцвиховання. Йдеться про функціонування будинків матері і дитини у період НЕПу. Для утримання цих дитячих закладів також хронічно не вистачало коштів. Діти практично голодували, порції їжі, їх якість не задовольняли життєвих потреб. Наслідком відсутності належних санітарних умов, в комплексі із хронічним недоїданням, стало поширення класичної хвороби «злиднів» – туберкульозу. Для з'ясування стану захворюваності дітей на туберкульоз у 1923 р. відбулося масове обстеження дітей із закритих дитячих будинків: це були 37 дитячих закладів Волинської губернії, у яких перебували 1732 дитини, 317 осіб персоналу. Було виявлено 32% хворих на різні види туберкульозу. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-327, оп. 2, спр. 36, арк. 103-103зв.).

Будь-яку проблему в той час не намагались вирішувати, з ними прийнято було «боротись». Саме «для боротьби з туберкульозом» серед дітей, терміново створюються дитячі санаторії та лісові колонії. У цих закладах перебували 300 дітей, переважно з дитячих будинків та шкіл. Звісно, що питання фінансування та забезпечення таких установ не могло кардинально різнитись від інших.

Але туберкульоз був не єдиною проблемою, з якою зіштовхувались вихованці дитбудинків. Іншою хворобою «злиднів» стала парша (інфекційне грибкове захворювання), яка вражала значну частину дітей. На жаль, у той час поєднання понять «дитина» та «венерична хвороба» не належали до аномалій. Скупчення вихованців різного віку та походження, тривале перебування частини з них у безпритульному стані на вулицях, мали наслідком відповідні сексуальні моделі поведінки. Під час однієї з перевірок, до яких долучались і лікарі, було виявлено 6 дітей, хворих на сифіліс (Державний архів Житомирської області, ф. Р-327, оп. 2, спр. 36, арк. 103-103зв.). Хоча в документах і згадується про їх ізоляцію в особливій відділення, такий підхід навряд чи міг кардинально вирішити існуючі проблеми.

Однією із особливостей Волині, яка є складовою Правобережжя, залишалось збереження тут значної кількості євреїв, більшість яких не планували покидати своїх рідних міст після

ліквідації Тимчасовим урядом межі осілості євреїв. Однак, саме євреї стали жертвами значної кількості погромів, які охопили регіон, як і країну в цілому, в період боротьби за владу між представниками українських, «білих», «зелених» та «червоних» політичних сил. Мешканці єврейських містечок (штетлів) перетворились на ключовий об'єкт нападів з боку погромників. Збільшення саме єврейських дітей-сиріт стає однією із відмінних регіональних рис. Атеїзм, як невід'ємна компонента радянської системи, посприяв швидкій руйнації традиційного укладу єврейського життя. Перш за все, він вплинув на падіння ролі громади (кагалу), який раніше брав на себе відповідальність за знедолених дітей. Усвідомлюючи жахливий стан наявних дитячих будинків, «Об'єднаний розподільчий комітет американських фондів допомоги євреям, які постраждали від війни» (саме так, до 1931 р., звучала повна назва відомої організації Джойнт), а також Американська допомогова адміністрація (АРА), долучились до створення та фінансування тих закладів, в яких перебували діти – жертви погромів.

Спільна комісія у складі представників цих двох організацій відвідала в січні 1922 р. окремі українські міста, у т. ч. Житомир, а в серпні цього ж року Волинське відділення АРА організувало в місті 2 дитячі будинки на 220 дітей. У травні 1923 р. Джойнт надав дитячим будинкам Новоград-Волинського та Андрушівки Волинської губернії іграшки та м'який дитячий інвентар (Доценко, 2015, с. 511, 513).

На жаль, кількість документів, які б дозволили відтворити більш повну картину безпритульності та організації дитячих будинків саме для єврейських дітей є незначною. Однак цей напрямок потребує подальших пошуків та досліджень.

Попри загальне визнання владою надзвичайного відставання методів і змісту роботи дитячих будинків від життя (Державний архів Житомирської області, ф.-Р. 280, оп. 1, спр. 507, арк. 13-14), особливого покращення в цій сфері не відбувалось і до останніх років існування СРСР. Навіть в максимально цензурованому радянському кіно іноді зустрічались сюжети/персонажі, які підтверджують цю думку. Зокрема це персонаж Савелія Крамарова у фільмі «Джентльмени удачі».

Підсумовуючи, зазначимо, що аналіз загального стану дитячих будинків на Волині у 1920-х рр., та умов утримання в них дітей,

підтверджують провальність більшовицької ідеї побудови нової системи виховання, в основі якої перебувало заперечення важливості родини. Попри хронічне недофінансування, відсутність елементарних санітарно-гігієнічних умов для проживання, проблеми із забезпеченням харчуванням, одягом, що призводило до поширення серйозних хвороб, вони змогли виконати іншу функцію – надати хоча б якийсь прихисток безпритульним, та що більш важливо для влади подібного типу – забезпечити необхідне соціальне та комуністичне виховання дітей. Попри те, що персонал формально ставився до цієї роботи, співробітники дитбудинків організовували і проводили її з вихованцями, оскільки ці заходи контролювалися владою. Як результат – вихованці дитячих будинків виходили з їх стін «справжніми патріотами» та полум'яними атеїстами. Існував і інший шлях – кримінальний, проте питання кількості/відсотку серед злочинців колишніх вихованців радянської «драбини можливостей», потребує вивчення. Подальшого дослідження вимагає і діяльність іноземних організацій, які надавали допомогу дитячим будинкам Волині у 20-х рр. ХХ ст., в яких перебувала значна кількість єврейських дітей, родини яких стали жертвами погромів попередніх років.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Державний архів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 1, спр. 138, 66 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-28, оп. 1, спр. 1097, 377 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-31, оп. 1, спр. 66, 357 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-31, оп. 1, спр. 85, 211 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-280, оп. 1, спр. 98, 44 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-280, оп. 1, спр. 507, 124 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-327, оп. 2, спр. 36, 128 арк.

Бондарчук, М. (2020). Дитяча безпритульність на Житомирщині в 1921-1928 роках та шляхи її подолання. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія, (34), 28-36. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-34-28-36>

Букрєєв, Т. (2017). Дитячий будинок як «історична необхідність» в період формування радянської тоталітарної системи. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. 1(1). С. 88-94.

Виноградова-Бондаренко, В. (2001). Виховання безпритульних дітей в Україні в 20-х роках ХХ століття: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 21 с.

Гребінь, Л. (2014). Організаційно-педагогічні засади діяльності дитячого будинку в системі освіти України (20-ті – середина 30-х років ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Умань, 295 с.

Доценко, В. (2015). Участь американських єврейських добровільних товариств у подоланні наслідків голоду 1921-1923 рр. в Україні. Сполучені Штати Америки у сучасному світі: політика, економіка, право, суспільство. Ч. 2: зб. матеріалів II міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 15.05.2015) / упоряд. Калитчак Р. Г., Зазуляк З. М. Львів. С. 508-515.

Дояр, Л. (2006). Становлення системи морально-політичного виховання в УСРР (1921-1925 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 20 с.

Забезпечення прав та найкращих інтересів дітей у системі правосуддя. Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2020 року (2021). Київ, 180 с.

Зінченко, А. (2002). Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 17 с.

Коробова, Л. (2012). Організація навчального процесу в дитячому будинку 20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. праць УДПУ імені Павла Тичини / [ред. кол. : Побірченко Н. С. (гол. ред.) та інші]. Умань. 42. 2. С. 224-229.

Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928). Колективна монографія (2015). Том 1. Відп. ред. С. Кульчицький. Київ, 656 с.

Тріпутіна, Н. (2011). Дитячий будинок: від ідеї до її втілення (20-ті роки ХХ століття). Історична пам'ять. 1. С. 53-64.

References

- Derzhavnyy arkhiv Zhytomyrs'koyi oblasti, f. R-28, op. 1, spr. 138, 66 ark.
Derzhavnyy arkhiv Zhytomyrs'koyi oblasti, f. R-28, op. 1, spr. 1097, 377 ark.
Derzhavnyy arkhiv Zhytomyrs'koyi oblasti, f. R-31, op. 1, spr. 66, 357 ark.
Derzhavnyy arkhiv Zhytomyrs'koyi oblasti, f. R-31, op. 1, spr. 85, 211 ark.
Derzhavnyy arkhiv Zhytomyrs'koyi oblasti, f. R-280, op. 1, spr. 98, 44 ark.
Derzhavnyy arkhiv Zhytomyrs'koyi oblasti, f. R-280, op. 1, spr. 507, 124 ark.
Derzhavnyy arkhiv Zhytomyrs'koyi oblasti, f. R-327, op. 2, spr. 36, 128 ark.
- Bondarchuk, M.** (2020). Dytyacha bezprytul'nist' na Zhytomyrshchyni v 1921-1928 rokakh ta shlyakhy yiyi podolannya. Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Seriya: Istoryia, (34), 28-36. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-34-28-36> [in Ukrainian].
- Bukryeyev, T.** (2017). Dytyachyy budynok yak «istorychna neobkhidnist'» v period formuvannya radyans'koyi totalitarnoyi systemy. Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya : Istoryia. 1(1). S. 88-94. [in Ukrainian].
- Vynohradova-Bondarenko, V.** (2001). Vykhovannya bezprytul'nykh ditey v Ukraini v 20-kh rokakh XX stolittya: avtoref. dys... kand. ped. nauk: 13.00.01. Kyiv, 21 s. [in Ukrainian].
- Hrebin', L.** (2014). Orhanizatsiyno-pedahohichni zasady diyal'nosti dytyachoho budynku v systemi osvity Ukrainy (20-ti – seredyna 30-kh rokiv XX st.): dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01. Uman', 295 s. [in Ukrainian].
- Dotsenko, V.** (2015). Uchast' amerykans'kykh yevreys'kykh dobrovil'nykh tovarystv u podolanni naslidkiv holodu 1921-1923 rr. v Ukraini. Spolucheni Shtaty Ameryky u suchasnomu sviti: polityka, ekonomika, pravo, suspil'stvo. Ch. 2: zb. materialiv II mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. L'viv, 15.05.2015) / uporyad. Kalytchak R. H., Zazulyak Z. M. L'viv. S. 508-515. [in Ukrainian].
- Doyar, L.** (2006). Stanovlennya systemy moral'no-politychnoho vykhovannya v USRR (1921-1925 rr.): avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01; Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy un-t. Dnipropetrovs'k, 20 s. [in Ukrainian].
- Zabezpechennya prav ta naykrashchykh interesiv ditey u systemi pravosudiva. Shchorichna derzhavna dopovid' pro stanovyshche ditey v Ukraini za pidsumkamy 2020 roku (2021). Kyiv, 180 s. [in Ukrainian].
- Zinchenko, A.** (2002). Dytyacha bezprytul'nist' v radyans'kiy Ukraini v 20-kh –pershiy polovyni 30-kh rokiv XX stolittya: avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01. Odesa, 17 s. [in Ukrainian].

Korobova, L. (2012). Orhanizatsiya navchal'noho protsesu v dytyachomu budynku 20-ti – pochatok 30-kh rr. XX st. Psykholoho-pedahohichni problemy sil'skoyi shkoly : zb. nauk. prats' UDPU imeni Pavla Tychyny / [red. kol. : Pobirchenko N. S. (hol. red.) ta inshi]. Uman'. 42. 2. S. 224-229. [in Ukrainian].

Suspil'stvo i vlada v radyans'kiy Ukrayini rokiv nepu (1921-1928). Kolektyvna monohrafiya (2015). Tom 1. Vidp. red. S. Kul'chyts'kyy. Kyiv, 656 s. [in Ukrainian].

Triputina, N. (2011). Dytyachyy budynok: vid ideyi do yiyi vtillennya (20-ti roky XX stolittya). Istorychna pam'yat'. 1. S. 53-64. [in Ukrainian].

Vlasyuk Igor. PROBLEMS OF THE FUNCTIONING OF ORPHANAGES IN VOLYN IN THE 1920S

Abstract

The purpose of the article is to analyze the state and problems of the functioning of orphanages in soviet Volyn in the 1920s. On the basis of acts of inspection of orphanages and other documents, deficiencies were found that prevented the normal stay of children in these institutions. Important importance was attached to political and ideological work with children of orphanages and teaching staff.

The research methodology includes the principles of scientificity, historicism, authorial objectivity, as well as general scientific (analysis, synthesis, generalization), comparative (when characterizing the state of various orphanages) and special-historical (historical-systemic (when analyzing the structure and functions of these institutions), historical-typological (to identify general features of the functioning of orphanages) methods.

The scientific novelty consists in a comprehensive study and an attempt to objectively analyze the problem of the functioning of orphanages in this region in the mentioned period; involvement of new archival documents in scientific circulation.

Conclusions. *The results of prolonged military confrontations between representatives of various Ukrainian political forces, the Russian White Guards and the Bolsheviks caused significant destruction and victims among the civilian population. Like any war, that one provoked an increase in the number of orphaned children who, being on the streets, turned into a problem that needed a solution. Child homelessness had a number of negative consequences including an increase in the criminogenic situation. The creation and operation of orphanages should have become one of the problem solutions. However, the analysis of the state of these institutions in only one region, in Volyn, confirms the opinion that the Soviet government in the 20s of the XX century was unable to solve the issue of maintaining and providing high-quality living conditions for a significant number of orphans. Underfunding was among the main reasons of that. Semi-ruined buildings without heating and sanitary facilities, lack of beds,*

clothes and shoes for children were typical conditions for the orphaned under the Soviet authorities' care during the researched period. The consequences of staying in such conditions were venereal diseases, pediculosis, scabies, tuberculosis and this is an incomplete list of the diseases those children got. Unfortunately, the more important task for the authorities was not solving these problems but the obligation to carry out political and educational work among the orphanages staff and pupils.

Keywords: orphanage; Volyn; Soviet government; act of examination; pupils; teaching staff.

**Vlasiuk Ihor. PROBLEMY Z DZIAŁANIEM
DOMY DZIECKA NA WOŁYNIU W LATACH 20. XX W.**

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza stanu i problemów funkcjonowania domów dziecka na sowieckim Wołyniu w latach 20. XX w. Na podstawie akt wizytacji domów dziecka i innych dokumentów stwierdzono braki uniemożliwiające normalny pobyt dzieci w tych placówkach. Dużą wagę przykładano do pracy politycznej i ideowej z dziećmi domów dziecka i kadrą pedagogiczną.

***Metodologia badawcza** obejmuje zasady naukowości, historyzmu, autorskiego obiektywizmu, a także ogólnonaukowe (analiza, synteza, uogólnienie), porównawcze (przy charakterystyce stanu poszczególnych domów dziecka) i specyficzno-historyczne (przy analizie struktury i funkcje tych instytucji), metody historyczno-typologiczne (w celu określenia ogólnych cech funkcjonowania domów dziecka).*

***Nowością naukową** jest kompleksowe opracowanie i próba obiektywnej analizy problemu funkcjonowania domów dziecka na tym terenie we wspomnianym okresie; włączanie nowych dokumentów archiwalnych do obiegu naukowego.*

***Wnioski.** Skutki przedłużających się starć zbrojnych między przedstawicielami różnych ukraińskich sił politycznych, rosyjską Białogwardią a bolszewikami spowodowały znaczne zniszczenia i ofiary wśród ludności cywilnej. Jak każda wojna, ta wywołała wzrost liczby osieroconych dzieci, które będąc na ulicy, stały się problemem wymagającym rozwiązania. Bezdomność dzieci miała szereg negatywnych konsekwencji, w tym wzrost sytuacji kryminogennej. Tworzenie i funkcjonowanie domów dziecka powinno stać się jednym ze sposobów rozwiązania problemu. Jednak analiza stanu tych instytucji tylko w jednym regionie, na Wołyniu, potwierdza opinię, że rząd sowiecki w latach 20. XX wieku nie był w stanie rozwiązać problemu utrzymania i zapewnienia wysokiej jakości warunków życia znacznej liczbie sierot. Jedną z głównych przyczyn tej sytuacji jest niedofinansowanie. Na wpeł zrujnowane budynki bez ogrzewania, urządzeń sanitarnych, liczba łóżek nieadekwatna do liczby dzieci, brak odzieży i obuwia – typowe warunki przebywania dzieci pod opieką władz*

sowieckich w określonym okresie. Konsekwencjami przebywania w takich warunkach były – choroby weneryczne, wszawica, świerzb, gruźlica – to niepełna lista chorób "dziecięcych". Ale dla władz ważniejszym zadaniem nie było rozwiązywanie tych problemów, ale obowiązek prowadzenia pracy politycznej i wychowawczej wśród wychowanków i pracowników domów dziecka.

Słowa kluczowe: *dom dziecka; Wołyń; rząd radziecki; akt egzaminacyjny; uczniowie; kadra nauczycielska.*

Статтю надіслано до редколегії 19.12.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 24.02.2023 р.

УДК 331.556(323.15:438:314)(474.3):«1928/1939»
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112051>

Гжибовський Єжи,
доктор габілітований,
професор кафедри міжкультурних
досліджень Центрально-Східної Європи
факультету прикладної лінгвістики
Варшавського університету
jgrzybowski@uw.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7359-487X>

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В ЕМІГРАНТСЬКОМУ ПОТОЦІ З ПОЛЬЩІ ДО ЛАТВІЇ (1928–1939)

Анотація

Метою статті є аналіз участі представників національних меншин у міграційному русі з Польщі до Латвії в 1928-1939 рр.

Наукова новизна полягає у введенні в обіг великої кількості невідомих досі наукових джерел щодо національної структури польських економічних мігрантів у Латвії в обговорюваний період.

Методологія. Під час підготовки статті використані базові принципи історичного пізнання: історизму, науковості, об'єктивності. Конкретні пошукові завдання дослідження вирішувались засобами проблемно-хронологічного (оптимальне залучення тематичної літературно-джерельної бази); історико-порівняльного (аналіз різних джерел та формування відповідних положень й висновків дослідження); критичного аналізу (критичне ставлення до різних джерел) методів.

Висновки. Економічна еміграція з Польщі до Латвії була наслідком соціально-економічної ситуації в обох країнах. Внутрішніми детермінантами еміграції були аграрне перенаселення та бідність польського села. У цій ситуації багато людей побачили шанс покращити своє життя за кордоном. Проблема надлишку робочої сили в польському селі збіглася з періодом економічного зростання в Латвії. У той час, коли Польща боролася з перенаселенням і надлишком робочої сили на селі, балтійська країна намагалася подолати брак рук для роботи в сільському господарстві. Еміграція до

Латвії тривала з 1928 по 1939 рік. Кількість польських робітників, зайнятих у латвійському сільському господарстві, оцінюється в понад 100 000 осіб. Польські емігранти вирізнялися великою національною різноманітністю. Окрім поляків, значний відсоток становили білоруси та литовці, які під час перебування за кордоном стали об'єктом інтересу представників литовської та білоруської діаспори в Латвії.

Ключові слова: *Польща, Латвія, міжвоєнний період, економічна еміграція, національні меншини.*

Постановка проблеми. Незважаючи на значну кількість досліджень з історії міжвоєнної Польщі, деякі її сторінки для сучасного польського суспільства є малодослідженими або й взагалі невідомими. Ця стаття присвячена досі маловідомому розділу в історії міжвоєнної Польщі – участі представників національних меншин в еміграційному русі з Польщі до Латвії. Це явище мало характер економічної еміграції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Досі ця проблема не була предметом дослідження як у Польщі, так і за кордоном. До цієї проблеми зверталися лише деякі дослідники, які вивчали проблеми економічної еміграції з Польщі у міжвоєнний період. Серед них слід згадати роботи Януша Жарновського (Żarnowski, 1972), Галини Яновської (Janowska, 1981) та Богдана Копеца (Kopiec, 1938).

Аналіз джерельної бази. Найбільшу частину джерельної бази дослідження складають справи з фондів Архіву нових актів у Варшаві, Литовського центрального державного архіву у Вільносі та Латвійського державного історичного архіву у Ризі. У цих місцях зберігаються документи польських органів державної влади (зокрема дипломатичної служби), воєводських та повітових владних структур. Крім того, автор використав документи латвійських державних організацій, відповідальних за організацію міграції робітників із Польщі.

Метою статті є аналіз участі представників національних меншин в міграційному русі з Польщі до Латвії в 1928-1939 рр.

Виклад основного матеріалу. Міграційна політика Польщі міжвоєнного періоду як панацея від соціально-економічної кризи.

Відповідно до положень Версальського договору 1918 р., польська держава відродилася після 123 років поділів, як багатонаціональна й багатоконфесійна країна. Перед владою молоді держави постали як соціально-культурні виклики (створення цілісної польської держави),

так й економічні. Перше питання було пов'язане з необхідністю вироблення відповідної національної політики в ситуації, за якої національні меншини становили 1/3 усього населення. Найбільш численними представниками національних меншин були: українці (15%), євреї (10%), білоруси (6%) та німці (3%). Окрім того, в північно-східній частині країни існували компактні центри проживання литовського населення, яке налічувало понад 80 тис. (Brzoza S., Sowa A.L., 2003, s. 57-63).

На соціально-культурні проблеми негативно впливало складне економічне становище країни. Як поляки, так і громадяни Польщі непольської національності потерпали від однакових проблеми, які непокоїли молоду польську державу в цілому. Лихом II Речі Посполитої була матеріальна скрута, яку відчувала на собі значна частина населення. Більшість мешканців Польщі, становили мало- і середньоземельні селяни. Така ситуація мала історичне пояснення, адже Польща споконвіку була «житницею» для Західної Європи, польська шляхта і магнати вкладали кошти в розвиток аграрного господарства, промислова революція Західної Європи лише частково охоплювала землі Речі Посполитої (Żarnowski, 1973, s. 129). Ключовою проблемою ставав «земельний голод», який був наслідком аграрного перенаселення та недоліків внутрішньої структури села. Роздроблення селянських господарств, яке наростало, провокувало постійний «земельний голод». Дитина селянина зазвичай отримувала у спадок частину господарства, що за умов багатодітності родин призводило до його швидкого занепаду. Зміна фільварково-панщинної системи на капіталістичну, змусила мешканців села виїжджати до міст. Проте з огляду на відсутність доступу до якісної загальної та вищої освіти, населення не було готове до роботи в промисловості. Таким чином, наростала проблема «зайвих людей», яку II Річ Посполита отримала у спадок від поділів.

Аграрне перенаселення призводило до систематичного збільшення «зайвих людей», кількість яких коливалася від 3 до 5 млн. (майже 1/4 усіх мешканців села). У владних колах було відомо про існування кількомільйонної непотрібної та озлобленої верстви, яка існує за межею бідності. Тому проводилися пошуки різних способів, завдяки яким можна було б зменшити надмір вільної, зайвої робочої сили. Одним із способів розв'язання проблеми безробіття і перенаселення на селі була сезонна міграція, яка могла хоча б частково вирішити скрутну

ситуацію. Відповідно до цього, політику II Речі Посполитої варто окреслити як рішучо проєміграційну. В еміграції вбачали панацею від економічних та соціальних проблем. В еміграційній політиці польської влади був як економічний, так і національний вимір. Еміграція національних меншин вважалася засобом зменшення їхньої чисельності в Польщі та концентрування власності в руках поляків. Відтік польського населення, а особливо з етнічно змішаних регіонів, сприймався надзвичайно шкідливим для польської держави явищем, тому трактувався, як необхідне зло, що допускалося лише в перенаселених і суто польських районах. Саме на цих територіях, в результаті перенаселення, люди були більш радикально налаштовані. У зв'язку з цим, вся постійна еміграція мала охоплювати саме національні меншини (Grzybowski, 2021, s. 72). Питання національності значною мірою визначало вибір районів міграції. На думку державної влади, європейська еміграція повинна була стати надбанням поляків (Archiwum Akt Nowych, MSZ, t. 9897, k. 131). У випадку еміграції непольського населення, перевага надавалася еміграції до закордонних країн. У цьому контексті польська влада намагалася співпрацювати з організаціями, які займалися питаннями еміграції національних меншин (Archiwum Akt Nowych, MSZ, t. 9896, k. 16-17).

Це заохочувало представників національних меншин емігрувати й гальмувало їхнє можливе повернення. Таке завдання покладалося на дипломатичні представництва, які створювали проблеми з оформленням паспортів (Archiwum Akt Nowych, MSZ, t. 9897, s. 260-261). Проте, ці дії не призвели до очікуваних результатів, про що свідчить статистика. Частка не-поляків серед мігрантів в міжвоєнний період не перевищувала їхньої кількості в суспільстві II Речі Посполитої. Національний склад мігрантів віддзеркалював етнічну мозаїку міжвоєнної Польщі: поляки становили 66 %, українці і білоруси 15,6 %, євреї 14,7 %, німці 1,5 % (Janowska, 1981, s. 334-336).

У 1918 – 1938 рр. трудова міграція охопила більше 2,2 млн. осіб. В еміграційному русі домінувала континентальна еміграція. До європейських країн виїхало близько 61 % осіб, тоді як до закордонних країн – близько 39 %. Серед найважливіших європейських країн міграції, варто згадати передусім Німеччину та Францію. Однак в окремі періоди, значна кількість емігрантів виїхала й до інших країн (Janowska, 1981, s. 153-155). Одним з напрямів міграційного руху в міжвоєнний період була Латвія. Аграрне перенаселення та безробіття у

польському селі збіглося в часі зі зростом дефіциту робочих рук у латвійському сільському господарстві. Практично від першого дня існування незалежної Латвії її влада здійснили низку заходів, спрямованих на реалізацію земельної реформи. В результаті реалізації політики парцеляції, малоземельні селяни укрупнили свої господарства. Крім того, результатом реформи стало створення нових селянських господарств, які боролися з браком робочої сили. Відповідно, у 1928 р. Латвія відкрила свій ринок праці для Польщі (Łossowski, 1972, s. 37-38).

Латвійське ельдorado: характер і національна структура міграції з Польщі

Трудова міграція з Польщі до Латвії відбувалася на основі міжнародних угод, які регулювали міграційний рух. Згідно з чинними угодами латвійська сторона, відповідно до потреб економіки, вказувала число мігрантів, яке хотіла б прийняти. У свою чергу польська сторона обирала регіон, у якому оголошувався набір (Archiwum Akt Nowych, MSZ, t. 9896, k. 10). Аналіз наявних джерел дозволяє говорити, що рекрутація була дуже популярною серед населення, і нестачі в охочих виїхати не було. Варто підкреслити, що під час реєстрації кандидатів на виїзд, пропозиція значно перевищувала попит (Корець, 1938, s. 32-33). Бажаючи, попри все, знизити рівень безробіття в країні, польська влада іноді допускала до участі в процедурі набору мешканців міст, які не були придатні для фермерських робіт. Високий попит на проїзд і квоти, які обмежували число людей, з якими можна було б укласти контракт, створили умови для розвитку корупції і зловживань з боку місцевих чиновників і рекрутингових агентів (Archiwum Akt Nowych, MSZ, t. 11606, k. 235).

Встановити точну кількість польських трудових мігрантів до Латвії неможливо. Офіційна статистика включала в себе кількість виїздів, проте деякі мігранти виїжджали до Латвії більше, ніж один раз, в результаті чого потрапляли до обліку кілька разів поспіль. Для отримання повної картини нам бракує також інформації щодо нелегальних мігрантів, кількість яких залишається невідомою. З великою часткою ймовірності можна припустити, що через Латвію пройшло понад 100 тис. польських заробітчан (Grzybowski, 2021, s. 156).

Міграція польських найманих працівників до Латвії мала сезонний характер. Зазвичай сезон тривав 7 – 8 місяців: від середини квітня до

середини листопада. Частина емігрантів наважувалася залишатися на зимовий сезон, який тривав від середини листопада до середини квітня. Згодом на зимовий період залишалося все більше працівників. Таким чином, міграція почала втрачати свій початковий сезонний характер і набувала рис напівпостійної еміграції. Це свідчило про те, що вони знаходили за кордоном кращі, ніж в Польщі, умови життя та праці. Середньостатистичним польським заробітчанином у Латвії була молода жінка (у середньому близько 70 %). Надмірно висока частка жінок була специфікою сезонного руху в Латвії, адже сільське господарство цієї країни потребувало саме жіночих рук (Archiwum Akt Nowych, MSZ, t. 9596, k. 12).

Якщо з точки зору національності мігранти віддзеркалювали етнічну мозаїку II Речі Посполитої, то специфіка міграційного руху до Латвії полягала в тому, що частка осіб непольської національності була особливо висока. Вирішальним став той факт, що набір охочих до міграції відбувався, перед усім, у тодішніх двох воєводствах північно-східної частини Польщі: Віленському та Новогрудському, які знаходилися найближче до кордону з Латвією. У 1931 р. з Віленського воєводства походило 82 % усіх польських сезонних працівників, які мігрували до Латвії (Корець, 1938, s. 57). Хоча в 1938 р. міграція до Латвії набула «загально польської» форми, проте частка мешканців Віленщини та Новогрудчини в міграційному русі була й надалі високою. У 1935 р. з двох північно-східних воєводств походило 97,6 % мігрантів, а в 1936 р. – 84 %, у 1937 р. – 71,6 % (Latvijas Valsts vēstures arhīvs, f. 1986, ap. 2, P-1055, l. 3).

Регіональне походження зумовило національну структуру міграції. Віленщина та Новогрудчина вважалися районами найбільш різноманітними в національному та культурному плані у всій Польщі. Відповідно до результатів загально польського перепису населення у 1931 р., у Віленському воєводстві поляки становили 59,7 %, білоруси – 22,7 %, євреї – 8,5 %, литовці – 5,2 %, інші – 3,8 %. Національна структура в Новогрудському воєводстві виглядала таким чином: поляки – 52,3 %, білоруси – 39,1 %, євреї – 6,8 %. Тому польські сезонні працівники в Латвії відзначалися великою різноманітністю. Статистика Міністерства соціального захисту свідчить, що національний склад мігрантів у Латвії був таким : поляки – 60 тис (61,5 %), білоруси – 37,5 тис (38,5 %) (Janowska, 1981, s. 244).

Високий відсоток представників національних меншин поза згаданим вище територіальним аспектом (територія рекрутації, яка обмежувалася регіонами з явним відсотком непольського населення) варто додатково пояснити соціальним фактором, а саме великим відсотком неполяків у селянській громаді (серед білорусів та українців він був значно вищим, ніж серед поляків) (Żarnowski, 1973, s. 184).

У різні роки міжвоєнного двадцятиліття національний склад еміграції змінювався. Окрім поляків та білорусів, які завжди становили більшість польських трудових емігрантів до Латвії, велику частину становили литовці, які походили з Ошмянського, Віленсько-Троцького та Свенцяньського повітів. У 1936 р. у групі залучених зі Свенцяньського повіту працівників, частка литовців складала 318 осіб, що становило 35 % загальної кількості сезонних мігрантів, які виїхали з цього регіону до Латвії (Корець, 1938, s. 111). Серед заробітчан Львівського та Люблінського воєводств були українці. Певну ясність щодо їхньої кількості може внести частка греко-католиків серед мігрантів. У 1936 р. на сезонні роботи до Латвії виїхало 44 представника цього віросповідання. Наступного року мігрувало 242 греко-католика. У статистичних та іменних зіставленнях переліку працівників, можна було знайти представників інших національностей, наприклад росіян та євреїв, відсоток яких був незначний (Archiwum Akt Nowych, MSZ, t. 9897, k.145).

Поляк – католик? Мова як чинник ідентифікації, інтеграції та засіб комунікації в умовах трудової міграції до Латвії

Поняття культурної або національної ідентичності безпосередньо пов'язане з питанням мови, яка є не лише засобом комунікації з іншими людьми, але й символічним та інтегруючим елементом. Разом з іншими елементами ідентичності: національною символікою, релігією або самосвідомістю членів певної спільноти, вона є ключовим фактором, що формує культурну тотожність.

Аналіз національної структури польської трудової міграції до Латвії дозволяє припустити, що інформація, яку містить офіційна статистика, не в повній мірі відображає реальність. При визначенні національності заробітчан у Латвії, польська влада, зазвичай, керувалися результатами переписів. Однак ми знаємо, що ці списки мали суттєві недоліки. Влада, як правило, недооцінювала кількість людей непольської національності в змішаних етнічних районах, з яких походила більшість працівників у Латвії (Odlanicki-Poczobutt, 1936, s.

88). З огляду на вищесказане, можна з великою ймовірністю припустити, що фактичний відсоток представників польської національності серед мігрантів був вище, ніж повідомляли офіційні джерела. Значна частина мешканців сіл північно-східних земель не мала кристалізованого почуття національної свідомості, або не бажала заявляти про це з різних причин, тому визначала національність як «тутейші».

Це створювало багато простору для маніпуляцій і надмірного тлумачення з боку державних чиновників, які реалізовували національну політику міжвоєнної польської держави під гаслом сильної асиміляції етнічних меншин. Національна приналежність на цій території традиційно й спрощено ототожнювалася з релігійною. Керувалися принципом: якщо католик, то поляк, а якщо православний, то білорус. Однак реальність була набагато складнішою. Северин Вислоух, видатний фахівець з національних питань на північно-східних землях, стверджував, що місцеве населення дійсно ототожнювало релігію з національністю, саме тому католики вважали, що незалежно від можливих нюансів, польська національність повинна вказуватися в переписах населення. Однак ці люди вдома послуговувалися білоруською мовою у контактах з родиною та сусідами (Wysłouch, 1938, s. 58, 60).

С. Вислоух уважав, що процес націоналізації – незалежно від того, була це полонізація чи білорусизація – залежав від розвитку освіти в цілому, включаючи позашкільну освіту, культуру читання та організацію громадського руху. Незважаючи на деякі ознаки процесу полонізації, православне населення виявляло йому опір. Дослідник зробив висновок, що в міжвоєнний період близько 50 % сіл Віленщини все ще перебували в національно несвідомому стані (Wysłouch, 1939, s. 158-165). Таким чином, ототожнення католицької релігії з польською національністю, а православної – з білоруською відповідало дійсності лише частково. Якщо серед православних селян випадки вказування польської національності були винятковими, то серед католиків відсоток білорусів іноді виявлявся значним (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas, f. 156, ap. 1, b. 69, l. 81).

З огляду на складність ситуації, неможливо визначити точну кількість неполяків серед сезонних працівників. Звичайно, можна припустити, що кількість мігрантів білоруської національності, мабуть, була трохи вище, ніж та, яка фігурує в офіційній статистиці.

Також варто відзначити, що відсоток представників білоруського населення серед мігрантів в Латвії був набагато вищий, ніж їхній відсоток у польському суспільстві.

Польська влада намагалася вплинути на етнічну структуру сезонної міграції. Вважалося, що сезонна міграція в європейські країни повинна включати в себе, насамперед, поляків (Archiwum Akt Nowych, MSZ, t. 9897, k. 130). Однак, у випадку з міграційним рухом до Латвії, цей попит було важко задовольнити через високий відсоток непольського населення в північно-східних провінціях, з яких приїжджала більшість працівників. Польська влада усвідомлювала це, про що свідчить той факт, що під час дискусії в Міністерстві соціального захисту з жалем зазначалося, що сезонна міграція до Латвії складається з непольського елемента, який в очах іноземців спотворює імідж та репутацію польської держави (Archiwum Akt Nowych, MSZ, t. 9897, k. 10). Варто зазначити, що латвійська влада і суспільство не надавали великого значення етнічному різноманіттю працівників із Польщі. Всі мігранти називалися польськими та входили в одну групу, незалежно від віросповідання і національності (Kołodziej, 1982, s. 12).

Польські заробітчани білоруської та литовської національності мали добру репутацію у латвійських господарів. У контактах з роботодавцем литовські робітники говорили литовською або російською мовами, в той час як білоруські – російською. Цими мовами добре володіли як латвійські господарі, так і польські працівники, які походили із територій, раніше підконтрольних Російській імперії. У багатонаціональних регіонах (наприклад, Латгалії) мовою спілкування між робітниками і роботодавцями могла бути польська або польсько-білоруський діалект, яким однаково послуговувалися обидві сторони. Можемо зустріти приклади, що деякі мігранти поступово освоювали латиську мову в тій мірі, яка дозволяла їм відносно вільно спілкуватися з роботодавцями, особливо на теми, пов'язані з їхніми обов'язками (Grzybowski, 2021, s. 212).

Щодо здатності адаптуватися до місцевих умов і темпів праці, то існували деякі відмінності між працівниками-білорусами та литовцями з Віленщини та Новогрудчини, й поляками з центральної і південної частин країни. Перші не ставили надмірних вимог до роботодавців, а іноді навіть не вимагали стандарту, передбаченого

договором. Трудова міграція з цього регіону до Латвії мала більш тривалі традиції, тому емігранти доволі добре знали, які умови їх чекають, і були готові до них. Ці працівники ефективно адаптувалися до місцевих умов і не тільки не розривали контракти, а й виявляли бажання залишитися в Латвії в зимову пору року. Іншими правилами керувалися сезонні працівники з решти регіонів Польщі. У цю групу входили люди, які раніше повернулися з Німеччини, де працювали сезонними робітниками. Таким чином, вони могли порівняти умови праці, що існували в Латвії та Німеччині (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas, f. 51, ap. 12, b. 1887, l. 48-49).

Мозаїчний національний склад був характерний і для країни, в яку в'їжджали мігранти. Латвія була країною з високим відсотком національних меншин, включаючи білоруську та литовську. Ці національності належали до корінного населення. Компактні поселення білорусів і литовців знаходилися в південно-східній частині Латвійської держави – в Латгалії. Білоруське населення в Латвії коливалося від 26 тис до 38 тис, тоді як литовське – між 23 тис і 25 тис (Grzybowski, 2021, s. 285). Це створювало можливість контактів між польськими трудовими мігрантами білоруської та литовської національності та їхніми співвітчизниками, які перебували в Латвії. У період парламентської демократії (1918 – 1934) закон латвійської держави щодо національних меншин був одним з найліберальніших в Європі того часу. Усім меншинам було надано значну культурно-освітню автономію. Лише після перевороту в 1934 р. цій автономії було покладено край, коли режим Карліса Улманіса запровадив політику об'єднання держави на різних рівнях. Місцева влада намагалася мінімізувати культурний і політичний вплив національних меншин. Однак, варто підкреслити, що переворот гальмував діяльність цих меншин, але не ліквідував її повністю (Łossowski, 1972, s. 261-263).

а) білоруси

Латвія становила собою місце активної діяльності білоруської меншини, у результаті якої, за порівняно короткий час, тут було створено кілька білоруських товариств соціально-культурного, освітнього, спортивного та політичного характеру. Стали виходити газети, функціонувала система середньої та початкової освіти білоруською мовою (в 1922 р. налічувалося 2 і 52 установи

відповідно). Першою й найважливішою білоруською організацією в Латвії було соціально-культурне товариство «Батьківщина», метою якого було об'єднання білорусів і популяризація рідної мови й культури. Однак становище білоруської меншини було багато в чому незрівнянно гірше, ніж у інших. До початку Першої світової війни, латвійські білоруси не мали економічної та організаційної інфраструктури. Відсутність власної економічної бази, було наслідком того, що білоруська меншина належала до найбільш вразливих в країні, а білоруси були в основному малоземельними селянами (Grzybowski, 2021, s. 285-287).

Увагу місцевих білоруських активістів одразу привернули працівники, які прибули з Польщі до Латвії. Відносини між двома державами, які склалися не найкраще, призвели до того, що білоруси спочатку неохоче ставилися до новоприбулих, вбачаючи в них інструмент національної політики Польщі. У 1931 р. на шпальтах газети «Biełaruskaje Słowa» («Білоруське слово») було опубліковано статтю «Полонізація в Латвії», у якій автор розглядав вплив польських сезонних працівників як прояв експансії польського націоналізму, метою якого було відділити від Латвії землі давньої польської Лівонії. Використання білоруської мови частиною міграційного середовища в Латвії призвело до того, що місцеві громадські діячі почали помічати значну частину земляків серед польських заробітчан, тому робилися незначні спроби налагодити з ними контакт. Улітку 1933 р. білоруський етнограф Сяргей Сахараў (Сергій Сахаров) зустрівся з двома білорусками, польськими заробітчанками з Постаўського повіту для проведення інтерв'ю на тему білоруських народних традицій регіону, з якого вони походили. Білоруські громадські діячі в Латвії спочатку ставилися до польських сезонних працівників-земляків як до жертв польських переслідувань і утисків, які були змушені покинути батьківщину в пошуках кращого життя за кордоном (Grzybowski, 2021, s. 289).

На думку місцевих білорусів, сезонні працівники не підтримували зв'язків з місцевими організаціями саме через страх розправи. Однак це було лише бажане очікування: трудових мігрантів не приваблював місцевий білоруський громадський рух не стільки через страх, скільки через соціальну пасивність. Більшість працівників становила молодь, яка приїхали до Латвії на заробітки.

Не демонструючи білоруську національну самосвідомість, вона залишилася байдужою до агітації як на батьківщині, так і за кордоном. Латвійські білоруси не мали можливості впливати на своїх співвітчизників, які походили з Польщі, адже після 1934 р. в Латвії не виходила жодна газета білоруською мовою, а єдиною легально діючою організацією в цій країні було Товариство білоруських вчителів у Латвії, цілі якого, однак, не задовольняли потреби сільської молоді, яка приїжджала туди за хлібом. У результаті сезонні працівники не мали ні практичних, ні ідеологічних причин звертатися до місцевої білоруської громади. Крім того, в білоруських організаціях в Латвії заборонялося членство іноземних громадян (Ormsicki, 1938, s. 49).

Інтерес білоруських громадських діячів до становища польських сезонних працівників білоруського походження посилювався напередодні Другої світової війни. Під час підготовки до нападу на Польщу, німецька розвідка робила спроби заручитися підтримкою білорусів. Керуючись холодним політичним розрахунком, більшість представників білоруського об'єднання вирішила співпрацювати з Третім рейхом. У 1939 р. на його основі для білорусів було створено мережу розвідувально-диверсійних осередків, які потім передбачалося перекинути до Польщі з метою здійснення шпигунської та підривної діяльності. Набір добровольців до німецьких диверсійних шкіл також відбувся в Латвії, і відповідальним за це був Микола Демидов, президент Товариство білоруських вчителів у Латвії. У науковій літературі на цю тему можна зустріти інформацію про те, що Демидов набрав 2 тис. осіб для поїздки до Третього рейху (Latvijas Valsts vēstures arhīvs, f. 1986, ар. 2, Р-1055, л. 58). Білоруська діяльність, спрямована на використання сезонних мігрантів для антипольських акцій, викликала серйозне занепокоєння серед польських дипломатів у Латвії (Archiwum Akt Nowych, MSZ, t. 11605, k. 42).

б) литовці

На території Латвії міжвоєнного періоду існували також компактні поселення литовської національної меншини. Латвійські литовці були значно активніші за білорусів як в суспільно-політичній, так і в культурно-освітній сфері. У Латвійській республіці литовською мовою друкувалися десятки часописів та розвивалася литовська система освіти. У 1924 р. в Ризі було

відкрито литовську гімназію. У 1928 р. в Латвії налічувалося 18 литовських початкових шкіл. У 1930 р. було створено *Latvijos lietuvu sąjunga* (Об'єднання литовців Латвії), найбільш впливову й численну організацію литовської національної меншини в країні. Діяльність таких організацій підтримувалася дипломатичними представництвами Литовської республіки в Латвії (Grzybowski, 2021, s. 208).

Як і у випадку з білоруським рухом, польських сезонних працівників литовської національності не відразу помітили їхні земляки в Латвії. Елемент виокремлення з масиву польських мігрантів саме литовців варто шукати в комунікативному коді – литовській мові, якою користувалися особи литовського походження. Особливий інтерес литовських громадських діячів до земляків, які приїхали з Польщі, проявлявся в ситуаціях, пов'язаних із сезонною міграцією також і з Литви. Латвійські активісти намагалися залучити всіх земляків, не залежно від країни-походження, до функціонування місцевої литовської громади.

Варто зазначити, що подібно до того, як білоруси з Латвії сприймали своїх співвітчизників-трудомих мігрантів з Польщі, литовські лідери сприймали поляків-литовців як братів, які походили «з підкореної землі». Вважалося, що їхня пауперизація і злидні були результатом утисків, яким вони піддавалися в країні, з якої приїхали, тому в Латвії потрібно було їх оточити максимальною турботою. Вперше це питання було піднято в липні 1930 р. під час з'їзду представників литовських організацій в Латгалії і Ілуксте. У той час президент філії Об'єднання литовців Латвії в Даугавпілсі Клеменсас Жигеліс вказував на те, що польським сезонним працівникам литовської національності повинна бути надана інформаційна допомога. З цією метою було прийнято рішення про створення інформаційного бюро для працівників. Литовські лідери в Латвії вмовляли своїх співвітчизників не закривати двері для своїх польських побратимів і ставитися до них з повагою. Було зроблено заклик до місцевої литовської громади докласти всіх зусиль для того, щоб польські трудові емігранти литовської національності при контакті з місцевими литовцями відчували «тепло власного комину» (Mačiulis, Jēkabsons, 2018, s. 280).

За зближення литовської національної меншини в Латвії з сезонними працівниками відповідало також Литовське Міністерство

закордонних справ. Хоча влада в Литві не підтримувала трудову міграцію з власної країни, вони ставилися до міграції литовців з Польщі як до необхідності, викликаній бідністю, яка панувала на Віленщині. Навесні 1938 р. коли на селі в Польщі тривав набір нових працівників для Латвії, ризька газета «Lietuvių Balsas» («Литовський голос») звернула увагу читачів на необхідність допомоги «слабшим співвітчизникам». Уважалось необхідним, щоб мігранти не втратили литовської національної самовідомості. Підкреслювалося, що турбота про збереження литовської національної ідентичності мігрантів є обов'язком усієї діаспори.

Побоювання литовських активістів були підтверджені повідомленнями в пресі. В кінці тридцятих років на сторінках вищезгаданого періодичного видання «Lietuvių Balsas» («Литовський голос») з'явилася згадка про литовця з Віленщини, який стверджував, що він особисто знав своїх співвітчизників, які розмовляли вдома литовською мовою до від'їзду, а через кілька років, проведених в Латвії, перестали користуватися рідною мовою. Щоб не допустити подібних ситуацій, лідери литовського руху в Латвії робили спроби поширення литовської преси серед працівників. Передбачалося, що завдяки доступу до газет ці люди не втратять контактів із власною культурою та мовою. Існує інформація, що принаймні частина сезонних працівників цікавилися пресою рідною мовою. Відомо, що в 1937 р. «Lietuvių Balsas» («Литовський голос») прочитало кілька сотень польських емігрантів з Віленщини. У квітні 1937 р. навіть з'явився розділ, присвячений литовцям, які були сезонними працівниками в Латвії (Mačiulis, Jēkabsons, 2018, s. 281).

Польська влада з тривогою спостерігала за контактами своїх громадян литовської національності з литовцями Латвії. Це розглядалося як далекоюсяжна спроба використати цих людей проти Польщі. У Варшаві усвідомили, що Литовська держава може впливати на литовців – польських громадян, практикуючи серед них антипольську агітацію. Реакцією польської сторони стали спроби обмежити кількість литовців серед людей, завербованих на сезонні роботи в Латвії. У 1933 р. начальник Віленської державної служби зайнятості звернув увагу влади Віленського воєводства на те, що з литовської сторони проводиться антипольська акція серед мігрантів. Крім того, він наголосив, що литовська влада практикує свою

агітацію, користуючись певними недоліками в організації міграційного руху (працівники довгий час залишалися в пунктах розподілу, бракувало належного нагляду за мігрантами з боку польських дипломатичних представництв). Тому було рекомендовано посилити консульський контроль за мігрантами (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas, f. 51, ap. 12, b. 1887 l. 84). У серпні 1938 р. міністерству закордонних справ Польщі прийшла в голову ідея взагалі виключити людей литовської національності з вербування на роботи до Латвії (Latvijas Valsts vēstures arhīvs, f. 1690, ap. 7, l. 1679, lpp. 10-11).

Висновки

Друга світова війна поклала край міграції робітників з Польщі до Латвії, але це не означало негайного припинення їхніх поневірянь. На момент нападу Німеччини на Польщу, в Латвії перебували десятки тисяч польських трудових мігрантів. Зміни, що відбулися в результаті кампанії 1939 р., безпосередньо вплинули на подальшу долю цих людей. Країни, яку вони залишили, більше не існувало. Більшість польських мігрантів непольської національності були вихідцями з територій, які восени 1939 року перебували під радянською окупацією. Частина Віленського воєводства (включаючи Вільно) була передана Литві владою СРСР в жовтні 1939 року. На основі аналізу даних Латвійського міністерства закордонних справ установлено, що близько 9,5 тис польських працівників восени 1939 р. покинуло місце своєї праці та повернулося додому, з яких 8 тис виїхало до радянської окупаційної зони, а решта – до німецької. Проте не всі польські трудові мігранти вирішили повернутися з Латвії додому після початку Другої світової війни. У травні 1940 р. число польських сезонних працівників складало 16 214 осіб. Серед них були люди різної національності (Latvijas Valsts vēstures arhīvs, f. 1690, ap. 7, l. 1679, lpp. 2-9). На подальшу долю цих працівників мали вплив політичні події: радянська (1940-1941 рр., потім від 1944 р.) та німецька окупація (1941 – 1944 рр.). Ця тема потребує окремого дослідження.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Стаття є результатом реалізації дослідницького проєкту (реєстраційний номер 2018/31/В/HS3/02042), який був фінансований грантом Національного центру науки (Польща).

Джерела та література

- Archiwum Akt Nowych, MSZ, t. 11605, k. 42.
Archiwum Akt Nowych, MSZ, t. 11606, k. 235.
Archiwum Akt Nowych, MSZ, t. 9596, k. 12.
Archiwum Akt Nowych, MSZ, t. 9896, k. 10, 16-17.
Archiwum Akt Nowych, MSZ, t. 9897, k. 130, 131, 145, 260, 261.
Brzoza, C., Sowa A. (2003). Wielka historia Polski. T. 5. Cz. 1: Polska w czasach niepodległości i II wojny światowej (1918–1945). Kraków, 840 s.
Grzybowski, J. (2021). Emigracja zarobkowa z Polski na Łotwę i do Estonii w latach 1928 – 1939. Warszawa, 386 s.
Janowska, H. (1981). Emigracja zarobkowa z Polski 1918–1939. Warszawa, 338 s.
Kołodziej, E. (1982). Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. Warszawa, 291 s.
Kopeć, B. (1938). Wychodźstwo sezonowe z Ziemi Wileńskiej do Łotwy. Wilno, 176 s.
Latvijas Valsts vēstures arhīvs, f. 1986, ap. 2, P-1055, l. 3, 58.
Latvijas Valsts vēstures arhīvs, f. 1690, ap. 7, 1679, l. 2-9, 9-11.
Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas, f. 156, ap. 1, b. 69, l. 81.
Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas, f. 51, ap. 12, b. 1887, l. 84, 88, 89.
Łossowski, P. (1972). Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury: 1918–1934. Wrocław, 690 s.
Mačiulis, D., Jėkabsons, Ė. (2018). Lietuviai Latvijos Respublikoje 1918–1940 metais. Vilnius, 320 s.
Odlanicki-Poczobutt, S. (1936). Województwo nowogródzkie. Wilno, 496 s.
Ormicki, W. (1938). Struktura demograficzna wychodźstwa sezonowego z Ziemi Wileńskiej do Łotwy w roku 1935. Wilno, 16 s.
Wysłouch, S. (1938). Polacy i Białorusini-katolicy na terenie Wileńszczyzny. Warszawa, 287 s.
Wysłouch, S. (1939). Świadomość narodowa ludności prawosławnej zamieszkującej wschodnie i północno-wschodnie powiaty Wileńszczyzny. Warszawa, 171 s.
Żarnowski, J. (1973). Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Warszawa, 434 s.

**Grzybowski J. NATIONAL MINORITIES IN THE EMIGRATION
MOVEMENT FROM POLAND TO LATVIA (1928-1939)**

Abstract

The aim of the article is to comprehensively show the participation of representatives of national minorities among Polish economic migrants in Latvia in the years 1928 - 1939.

Methodology. *When writing the article, the basic principles of historical knowledge were used: historicism, scientificity, objectivity. Specific search tasks of the research were solved by problem-chronological means (optimal involvement of the thematic literature and source base); historical-comparative (analysis of various sources and formation of relevant research provisions and conclusions); critical analysis (critical attitude to various sources) methods.*

The scientific novelty consists of a given publication is the introduction into circulation of a significant amount of hitherto unknown scientific sources concerning the nationality structure of Polish economic migrants in Latvia in the discussed period.

Conclusions. *The economic emigration from Poland to Latvia was a consequence of the socio-economic situation in both countries. The internal determinants of emigration were agrarian overpopulation and poverty in the Polish countryside. In this situation, many people saw a chance to improve their lives abroad. The problem of the excess of hands to work in the Polish countryside coincided with a period of economic growth in Latvia. At a time when Poland was struggling with overpopulation and an excess of labor in the countryside, the Baltic country faced scarcity of hands in agriculture. The emigration movement to Latvia lasted from 1928 to 1939. The number of Polish workers employed in Latvian agriculture is estimated at over 100,000 people. Polish emigrants were characterized by great ethnic diversity. Poles, Belarusians and Lithuanians predominated in numbers, who during their stays abroad became the object of interest of representatives of the Lithuanian and Belarusian diaspora in Latvia.*

Keywords: *Poland, Latvia, the interwar period, economic emigration, national minorities*

**Grzybowski J. MNIEJSZOŚCI NARODOWE W RUCHU EMIGRACYJNYM
Z POLSKI DO ŁOTWY (1928-1939)**

Streszczenie

Celem artykułu jest ukazanie udziału przedstawicieli mniejszości narodowych wśród polskich emigrantów zarobkowych na Łotwie w latach 1928 – 1939.

Metodologia. *Autor kierował się następującymi zasadami obowiązującymi badacza historii: historyzmem, naukowością, obiektywizmem. Zastosowano metodę analizy problemowo-chronologicznej (optymalne wykorzystanie*

literatury przedmiotu i bazy źródłowej); historyczno-porównawczej (analiza różnych źródeł i formułowanie wniosków badawczych); metody analizy krytycznej (krytyczne podejście do źródeł).

***Nowum** danej publikacji jest wprowadzenie do obiegu znacznej ilości nieznanych dotąd źródeł naukowych dotyczących struktury narodowościowej polskich emigrantów zarobkowych na Łotwie w omawianym okresie.*

***Wnioski.** Emigracja zarobkowa z Polski na Łotwę była konsekwencją sytuacji społeczno-gospodarczej w obu krajach. Wewnętrznymi determinantami emigracji było przeludnienie agrarne i ubóstwo polskiej wsi. W tej sytuacji wiele osób dostrzegło szansę na poprawę swojego życia za granicą. Problem nadmiaru rąk do pracy na polskiej wsi zbiegł się z okresem wzrostu gospodarczego na Łotwie. W czasie, gdy Polska borykała się z przeludnieniem i nadmiarem siły roboczej na wsi, kraj bałtycki borykał się z niedoborem rąk do pracy w rolnictwie. Ruch emigracyjny na Łotwę trwał od 1928 do 1939 roku. Liczbę polskich robotników zatrudnionych w łotewskim rolnictwie szacuje się na ponad 100 tysięcy osób. Emigrantów polskich cechowała duża różnorodność narodowościowa. Obok Polaków znaczny odsetek stanowili Białorusini i Litwini, którzy podczas pobytu za granicą stali się obiektem zainteresowania przedstawicieli diaspory litewskiej i białoruskiej na Łotwie.*

***Słowa kluczowe:** Polska, Łotwa, okres międzywojenny, emigracja zarobkowa, mniejszości narodowe.*

Статтю надіслано до редколегії 03.01.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.02.2023 р.

UDC 94(477)«1943»:070

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112052>

Stelnykovych Serhii,

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of History of Ukraine,
Zhytomyr Ivan Franko State University
stel-s@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9121-8977>

ResearcherID: H-5420-2016

Zhukovskyi Oleksandr,

PhD (History), Associate Professor
at the Department of History of Ukraine,
Zhytomyr Ivan Franko State University
zhukov_2009@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1567-924X>

ResearcherID: H-5056-2016

**THE NEWSPAPER «OVRUCHSKI VISTI»
IN THE NAZI INFORMATION SPACE
(AUGUST – OCTOBER 1943)**

Abstract

This article aims to examine the newspaper «Ovruchski Visti», published in Ovruch between August and October 1943, as part of the Nazi information space during World War II. The research methodology is based on general scientific and special historical methods, integrating the fundamental principles of historical knowledge: historicism, scientificity, objectivity, and systematicity. The principles of historicism and scientificity have been used to recreate the history of the newspaper «Ovruchski Visti» in all its complexity and diversity in connection to the events of the time. The principle of objectivity has assisted in considering the outlined issues, taking into account objective historical regularities with a critical analysis of the available literature and source base. The principle of systematicity has enabled the reconstruction of a holistic picture of the history of the newspaper «Ovruchski Visti» as part of the Nazi information space in the occupied territory of Ukraine. The scientific novelty of the research consists in its comprehensive account of the history of the newspaper «Ovruchski Visti» in the context of the Nazi information space from August to October 1943, which was first carried out on a broad source base. The authors have come to the following conclusions. The occupation authorities initiated the publication of

the newspaper «Ovruchski Visti» to strengthen anti-Soviet propaganda and influence the communist resistance movement and its supporters. The newspaper «Ovruchski Visti» mostly included German materials, with minimal publications on issues of all-Ukrainian and local life. The approach used to the thematic content of the newspaper met the general requirements for Ukrainian-language newspapers set forth by the Reichskommissariat «Ukraine». This also applied to the main propaganda topics in Ukrainian-language periodicals. The newspaper «Ovruchski Visti» disseminated anti-Soviet propaganda; anti-Jewish propaganda; and propaganda aimed at supporting the occupation policy and directives from the occupation administration.

Keywords: *Nazi occupation, newspaper, «Ovruchski Visti», propaganda, General District «Zhytomyr».*

Introduction. One of the major aims for the Nazi occupation authority in Ukraine was the creation of a massive media network. After all, newspapers played a crucial role as a propaganda and informational instrument to influence the local population and occupied an important place in the information space of the occupiers. One of these publications was the newspaper «Ovruchski Visti», which was printed in Ovruch (north of the General District «Zhytomyr», Reichskommissariat «Ukraine») from August to October 1943. The newspaper was started in the second half of 1943 for a number of reasons. First of all, the newspaper's materials were intended to promote anti-Soviet beliefs in the context of the retreat of the German troops. The communist resistance movement, which grew over the northern portion of the General District «Zhytomyr», was also addressed in the newspaper along with its members and sympathizers. Additionally, the region's occupation administration decided to intensify anti-Soviet propaganda since the spring of 1943, with newspapers acting as the primary medium (State Archives of Zhytomyr Region. F. R-1151. Op. 1. D. 45. L. 7–8).

There are currently no studies in historiography that comprehensively examine the newspaper «Ovruchski Visti» as part of the Nazi information space in the occupied territory of Ukraine during World War II. At the same time, it is necessary to note the recent publishing of a number of references and encyclopedic publications about periodicals on Ukrainian territory during the Nazi occupation. As a result, the publishing of the newspaper «Ovruchski Visti» and its content are being called attention to in this context. Relevant information is presented in the works of Borys Cherniakov (Cherniakov, 2005, p. 140–155), Serhii

Stelnykovich (Stelnykovich, 2015, p. 422), Maria Kravchuk and Zinovi Partyko (Kravchuk, Partyko, 2022, p. 13). It is especially necessary to highlight the research of Kostiantyn Kurylyshyn, in which the researcher pays some attention to the newspaper «Ovruchski Visti» (Kurylyshyn, 2007, p. 129–131; Kurylyshyn, 2022). The author provides a brief explanation of the events that led to the newspaper's establishment and its contents. It should also be noted that the formation of the information space in the Nazi-occupied territory of Ukraine (Reichskommissariat «Ukraine» and the zone of military administration) is comprehensively covered in the study of Oksana Salata (Salata, 2010). According to the historian, the Nazis assigned Ukrainian-language newspapers a significant role in the development of the information space in the occupied territory of Ukraine.

The **main objective** of the article is to consider the newspaper «Ovruchski Visti» as an integral part of the Nazi information space in the occupied territory of Ukraine in the second half of 1943.

Findings and discussion. The publication of the newspaper «Ovruchski Visti» in Ovruch was supported by the occupation administration of the Reichskommissariat «Ukraine» and the General District «Zhytomyr». On May 5, 1943, two printing machines were delivered from Rivne to Ovruch, with one of them intended for newspaper production (the other – for printing various official messages). Later, a printing specialist arrived from Zhytomyr to Ovruch to set up the printing equipment (State Archives of Zhytomyr Region. F. R-1156. Op. 1. D. 54. L. 6). In this context, it is possible to argue with the words of the Ovruch Hebbitskommissar Wenzel that the publication of the newspaper was started mainly due to his efforts. The German administrator already made this claim in the first issue of the newspaper, which was published on August 7, 1943: «Through great efforts, I finally managed to rebuild the printing house in Ovruch. Today the first issue of “Ovruch News” is published, which will be distributed in the city and village. The newspaper will be released once a week and contain important current event news» (Residents of the village and the city, 1943, p. 1). The end of the newspaper's publishing is obviously related to the proximity of the battlefield to the area and the escalation of communist resistance actions, whose troops on November 17, 1943, forced the Germans out of Ovruch (Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. F. 1. Op. 18. D. 23. L. 172).

In total, between August 7 and October 23, 1943, 11 issues of the newspaper «Ovruchski Visti» were published (at least 11 issues are known). It was printed weekly, on Saturdays (with two weeks between the publication of issues 10 and 11), on four pages in Ukrainian. The header of the newspaper «Ovruchski Visti» contained the title, initial information (number, place, year, and date of publishing), and price of the newspaper. This information was presented in Ukrainian and German. The chief editor of the newspaper was P. Kuz'kovoy. The newspaper was published for the population of the Ovruch Hebbitskommissariat (Ovruch, Bazar, and Narodychi districts) with a circulation of 5 thousand copies (Hornauer, 1944, p. 31). It should be mentioned that the original of the newspaper «Ovruchski Visti» is kept in the funds of the State Scientific Archival Library in Kyiv.

The content of the newspaper «Ovruchski Visti», as well as other Ukrainian-language media of the Reich Commissariat «Ukraine», compiled with the demands of the occupation administration. At least 75% of the newspaper space had to be devoted to German propaganda (State Archives of Zhytomyr Region. F. R-1156. Op. 1. D. 10. L. 34, 57). Thus, the newspaper «Ovruchski Visti» mainly disseminated official information from German news agencies, reprints of German and Ukrainian-language newspapers, and documents from the occupation administration. Particularly numerous publications chronicled the course of hostilities on the Eastern Front and reported on the alleged constant success of the Wehrmacht. In fact, after the defeat in early February 1943 at Stalingrad and the surrender in August 1943 at the Orel-Kursk Bulge, the German army did not have any strategic victories on the Eastern Front. A significant number of articles dealt with current issues of Nazi policy, including the involvement of the Ukrainian population in compulsory work on the ground and in the Reich. The orders and announcements of the occupation authorities were particularly informative.

The newspaper also included the coverage of world news. One of the central themes was the situation in Italy, an ally of Nazi Germany that signed an unconditional surrender agreement on September 3, 1943. Despite this, Germany was nevertheless able to install a Benito Mussolini-led fascist puppet government in Italy. The newspaper «Ovruchski Visti» describes these events as follows: «Rome. September 15. Today, Benito Mussolini reclaims the highest leadership position in

fascist Italy. The Duce issued on September 15 the following five daily orders of the government, which were published through the Roman radio <...>» (5 daily orders of the Duce. Mussolini takes over the leadership of fascist Italy again, 1943, p. 2). Nazi propaganda certainly made an effort to convince readers that the Reich had reliable military successes at the front and strong support from its allies.

According to German requirements, only up to 25% of the space of the Ukrainian-language newspapers of the Reichskommissariat «Ukraine» could contain materials related to issues of national and local life (State Archives of Zhytomyr Region. F. R-1156. Op. 1. D. 10. L. 34, 57). However, in reality, the percentage of such publications in the newspaper «Ovruchski Visti» was minimal. In some issues, they were absent altogether. As an example of publications on all-Ukrainian issues, we can mention an article about the events that took place in Kyiv in August – September 1943 to commemorate the 30th anniversary of Lesya Ukrainka's death (Lesya Ukrainka's Events in Kyiv, 1943, p. 4); and an article on the St. Volodymyr's Cathedral opening in Kyiv (Opening of St. Volodymyr's Cathedral in Kyiv, 1943, p. 4). Among the publications on local life, the article about the opening on May 1, 1943, and work of the drama theater in Ovruch attracts attention (Ukrainian Drama Theater in Ovruch, 1943, p. 4; Nikonchuk, 1943, p. 4; A New Production in the Ovruch Theater, 1943, p. 4). An important article describes the installation of an oak cross in Ovruch, next to the church destroyed by the Bolsheviks. It served as a symbolic monument to local Ukrainians who were killed and deported by the NKVD (Monument in Memory of Soviet Murders in Ovruch, 1943, p. 4). Such publications offer a wealth of information for researching life in the area under Nazi rule.

The newspaper «Ovruchski Visti» features a disproportionately large quantity of illustrations compared to most official Ukrainian-language publications of the Reichskommissariat «Ukraine»: images of Hitler, German soldiers, images from the exhumation sites of Vinnytsia NKVD victims, etc. It is important to pay attention to the caption underneath the photograph of German soldiers walking by against the backdrop of a burning Ukrainian village from September 4, 1943: «The smoke and the hot sun pose difficult obstacles for the German soldiers» ([Photo illustration], 1943, p. 1).

Thus, the newspaper «Ovruchski Visti» served as an information and propaganda tool for the Nazi information space in the occupied territory

of Ukraine. In this regard, in terms of content and formal features (except for a small number of publications on local life), it actually did not differ from other official Ukrainian-language newspapers of the Reichskommissariat «Ukraine». The newspaper «Ovruchski Visti» published articles with a pronounced propagandist focus. As in other publications of the Reich Commissariat «Ukraine», three types of Nazi propaganda – anti-Soviet, anti-Jewish, and propaganda supporting the occupation policy and occupation orders – can be differentiated in it.

In the context of the Red Army attack, anti-Soviet propaganda had to actualize in the population's memory of pre-war communist crimes, particularly the years of famine and terror. Already in the first issue of the newspaper «Ovruchski Visti», it was emphasized: «Famine and repression, repression and famine and repression again – this is the destiny of a Soviet citizen. <...> People still remember the hundreds of thousands of exiles sent to Siberia and the method of “voluntary collectivization of the village”. They also remember the millions of people who died of starvation despite the fact there was enough bread in the state warehouses. People still remember the bloody years of 1937–38 and 1939» (Looks into the Future, 1943, p. 1). In order to strengthen anti-Soviet propaganda in the second half of 1943, all newspapers of the Reichskommissariat «Ukraine», including the newspaper «Ovruchski Visti», published a significant number of materials that reflected the processes of exhumation and reburial of the victims of the Vinnytsia NKVD (Bolshevik mass murders of Ukrainian rural workers, 1943, p. 3–4; Vinnytsia is a City of Crying, 1943, p. 3; Monument at the mass graves in Vinnytsia, 1943, p. 4; Soviet Emergency Report on Vinnytsia Mass Graves, 1943, p. 2). These were mainly articles reprinted from the newspaper «Vinnytski Visti» that were written by Apollinariï Trembovetskyi, an employee of the editorial office of the newspaper «Vinnytski Visti». Given this, it can be assumed that the broad propaganda campaign of the Nazis related to the «Vinnytsia tragedy» was one of the reasons for the appearance of the newspaper in Ovruch in the second half of 1943. The communist resistance movement was also severely criticized in Nazi anti-Soviet propaganda.

To some extent, anti-Jewish propaganda was also present on the pages of the newspaper «Ovruchski Visti», which was also linked with anti-Soviet propaganda. In propaganda articles, the Bolshevik government was associated with Jewishness, and the ideological tenet of

«Jew-Bolshevism» was proclaimed. Because of this, the pre-war communist terror was also associated with Jewishness. It is significant that in the already mentioned article of the newspaper «Ovruchski Visti», on the oak cross, installed on the southern outskirts of Ovruch in front of the church destroyed by the Bolsheviks, there was an inscription: «To the victims of the Jewish-Bolshevik terror» (Monument in Memory of Soviet Murders in Ovruch, 1943, p. 4). According to other newspapers in the region, in particular, the central publication «Voice of Volyn» of September 14, 1943, another inscription was placed on the oak cross as a symbolic monument to Ukrainians who were deported and tortured by the NKVD: «Remember the Ukrainian brothers deported and tortured by the NKVD» (On the liberated Ukraine, 1943, p. 4). It should be noted that in one of the articles of the newspaper «Ovruchski Visti» Nazi propaganda referred to World War II as «a robber war for the domination of the Jews over the world» (Soviet workers under the Jewish whip, 1943, p. 3).

A significant number of publications of the newspaper «Ovruchski Visti» were aimed at propaganda of the German occupation policy and occupation orders. These are the above-mentioned materials from the fronts of hostilities; publications about allegedly planned reforms in the field of agriculture; appeals of the civil administration (including the General Commissioner of the General District «Zhytomyr» Ernst Leiser); calls for their implementation, in particular, to collect and protect the harvest, etc. One of the central places here is occupied by the propaganda about sending labor resources to Germany. Thus, in the article of August 7, 1943, it was stated: «One thing is clear: every worker transported to Germany is a contribution to the cause of peace, every worker transported to Germany is a knife in the heart of the Soviets» (Looks into the Future, 1943, p. 1). The newspaper describes the allegedly proper working and living conditions in Germany («Great!» That's what they say about work in Germany, 1943, p. 3); liberalization of German official policy towards workers from the East (Increased maintenance of families of workers working in Germany, 1943, p. 3), etc. Letters were also printed on behalf of workers from Germany who represented different parts of the General District «Zhytomyr». One example is a letter from the Reich to her mother in Rechytsia (the northern Belarusian part of the General District Zhytomyr) from Ukrainian worker Tetyana Rudkivska. In it, the Ukrainian worker speaks very positively about the working and living conditions in Germany, emphasizing: «I told you before leaving that only

happiness awaits me in the Reich. <...> You can believe me that I have never seen such a life as in the Reich, and probably never will. I am begging fate now for the war to end soon, I am begging for the Reich to take us into its [jurisdiction], and then our people will understand, see, and know what life means, not living» (Letter of Ukrainian worker Tetyana Rudkivska from the Reich to her mother in Rechytsia, Mykhailivska street 17, 1943, p. 4). As the Germans themselves noted: «The press and explanatory work in the occupied regions should constantly emphasize that the slogan for the population liberated from Bolshevism should be only one slogan: “Work and work again!”» (Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. F. KMF-8. Op. 1. D. 38. L. 118).

In several issues of the newspaper «Ovruchski Visti», an article entitled «What we owe to the Germans» was published (Stryzhevsky, 1943, What we owe to the Germans, p. 3; Stryzhevsky, 1943, What we owe to the Germans (continuation), p. 3; Stryzhevsky, 1943, What we owe to the Germans (ending), p. 3). Its appearance is connected with a press competition announced in March 1943 by Generalkommissar Ernst Leiser. As a reward for the best thematic publications, actively published in the journals of the General District «Zhytomyr», the German official promised an excursion to the Reich (State Archives of Zhytomyr Region. F. R-1151, Op. 1, D. 137, L. 17). Such publications were intended to involve the inhabitants in the propaganda for national socialism, showing by their own example how «well» they lived in the new reality. The author of this publication is Y. Stryzhevsky. Obviously, he did not represent the Ovruch region, and the article was reprinted in other newspapers. In particular, the same article, «For what we thank the Germans», by Y. Stryzhevsky appeared the day before in the Berdychiv newspaper «Nova Doba» (Stryzhevsky, 1943, For what we thank the Germans, p. 3).

Conclusions. The newspaper «Ovruchski Visti», which was published in Ovruch between August and October 1943, was an integral part of the Nazi information space in the occupied territory of Ukraine during World War II. Its publication was initiated by the top leadership of the occupation administration to strengthen anti-Soviet propaganda in the face of German defeats on the Eastern Front and in an attempt to influence the communist resistance movement and its supporters. The content of this newspaper, as well as other Ukrainian-language

publications of the Reichskommissariat «Ukraine», mainly consisted of German materials, and to a lesser extent, materials on the problems of all-Ukrainian and local life. The publications of the newspaper «Ovruchski Visti» had a pronounced propaganda orientation. In general, three areas of Nazi propaganda can be identified in the newspaper: anti-Soviet propaganda; anti-Jewish propaganda; propaganda aimed at supporting the occupation policy and occupation orders. Such propaganda directions were present in almost all Ukrainian-language newspapers of the Nazi information space in the occupied territory of Ukraine during World War II.

Acknowledgements. We express our gratitude to the reviewers for their constructive comments, suggestions, and advice provided during the preparation of the article for publication.

Funding. The authors received no financial support for the research and publication of this article.

BIBLIOGRAPHY

A New Production in the Ovruch Theater. (1943). Ovruchski Visti (Ovruch), September 11. P. 4. [In Ukrainian].

Bolshevik mass murders of Ukrainian rural workers. (1943). Ovruchski Visti (Ovruch), August 7. P. 3–4. [In Ukrainian].

Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. F. 1. Op. 18. D. 23. 183 l.

Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. F. KMF-8. Op. 1. D. 38. 135 l.

Cherniakov, B. I. (2005). Periodical press in the occupied territory of Ukraine. Scientific notes of the Institute of Journalism. T. 18. P. 131–158. [In Ukrainian].

«Great!» That's what they say about work in Germany. (1943). Ovruchski Visti (Ovruch), August 14. P. 3. [In Ukrainian].

Hornauer, G. (1944). Two years of construction and development: publishing and printing in the Reichskommissariat «Ukraine». 1941–1943. 109 p. [In German].

Increased maintenance of families of workers working in Germany. (1943). Ovruchski Visti (Ovruch), September 25. P. 3. [In Ukrainian].

Kravchuk, M., Partyko, Z. (2022). Press of Zhytomyr region during the Second world war: qualitative analysis. Bulletin of Lviv Polytechnic National University: journalism. № 2. P. 6–20. [In Ukrainian].

Kurylyshyn, K. (2007). Ukrainian legal press of the period of German occupation (1939–1944). Vol. 2: N-J. Lviv. 592 p. [In Ukrainian].

Kurylyshyn, K. M. (2022). «Ovruchski Visti». Encyclopedia of Modern Ukraine. T. 24. URL: <https://esu.com.ua/article-74760> (date of reference: 11.12.2022). [In Ukrainian].

Lesya Ukrainka's Events in Kyiv. (1943). Ovruchski Visti (Ovruch), October 9. P. 4. [In Ukrainian].

Letter of Ukrainian worker Tetyana Rudkivska from the Reich to her mother in Rechytsia, Mykhailivska street 17. (1943). Ovruchski Visti (Ovruch), August 28. P. 4. [In Ukrainian].

Looks into the future. (1943). Ovruchski Visti (Ovruch), August 7. P. 1. [In Ukrainian].

Monument at the mass graves in Vinnytsia. (1943). Ovruchski Visti (Ovruch), August 21. P. 4. [In Ukrainian].

Monument in Memory of Soviet Murders in Ovruch. (1943). Ovruchski Visti (Ovruch), September 11. P. 4. [In Ukrainian].

Nikonchuk, H. M. (1943). A statement in favor of the self-help committee. Ovruchski Visti (Ovruch), August 21. P. 4. [In Ukrainian].

On the liberated Ukraine. (1943). Voice of Volyn (Zhytomyr), September 14. P. 4. [In Ukrainian].

Opening of St. Volodymyr's Cathedral in Kyiv. (1943). Ovruchski Visti (Ovruch), October 23. P. 4.

[Photo illustration]. (1943). Ovruchski Visti (Ovruch), September 4. P. 1. [In Ukrainian].

Residents of the village and the city. (1943). Ovruchski Visti (Ovruch), August 7. P. 1. [In Ukrainian].

Salata, O. O. (2010). Formation of the German information space in the Reichskommissariat «Ukraine» and in the zone of military administration (June 1941 – 1944). Donetsk: Nord-Press. 361 p. [In Ukrainian].

Soviet Emergency Report on Vinnytsia Mass Graves. (1943). Ovruchski Visti (Ovruch), September 4. P. 2. [In Ukrainian].

Soviet workers under the Jewish whip. (1943). Ovruchski Visti (Ovruch), September 25. P. 3. [In Ukrainian].

State Archives of Zhytomyr Region. F. R-1151. Op. 1. D. 45. 18 l.

State Archives of Zhytomyr Region. F. R-1151. Op. 1. D. 137. 18 l.

State Archives of Zhytomyr Region. F. R-1156. Op. 1. D. 10. 92 l.

State Archives of Zhytomyr Region. F. R-1156. Op. 1. D. 54. 13 l.

Stelnykovych, S. V. (2015). The Zhytomyr and Vinnytsia region in the conditions of the Nazi occupation (1941–1944). Zhytomyr: Yevenok. 592 p. [In Ukrainian].

Stryzhevsky, Y. (1943). For what we thank the Germans. Nova Doba (Berdychiv), September 1. P. 3. [In Ukrainian].

Stryzhevsky, Y. (1943). What we owe to the Germans. Ovruchski Visti (Ovruch), 4 September. P. 3. [In Ukrainian].

Stryzhevsky, Y. (1943). What we owe to the Germans (continuation). Ovruchski Visti (Ovruch), September 11. P. 3. [In Ukrainian].

Stryzhevsky, Y. (1943). What we owe to the Germans (ending). Ovruchski Visti (Ovruch), September 18. P. 3. [In Ukrainian].

Ukrainian Drama Theater in Ovruch. (1943). Ovruchski Visti (Ovruch), August 14. P. 4. [In Ukrainian].

Vinnitsia is a City of Crying. (1943). Ovruchski Visti (Ovruch), August 14. P. 3. [In Ukrainian].

5 daily orders of the Duce. Mussolini takes over the leadership of fascist Italy again. (1943). Ovruchski Visti (Ovruch), September 25. P. 2. [In Ukrainian].

Стельникович Сергій, Жуковський Олександр. ГАЗЕТА «ОВРУЧСЬКІ ВІСТІ» В НАЦИСТСЬКОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ (СЕРПЕНЬ – ЖОВТЕНЬ 1943 Р.)

Анотація

*Метою роботи є розгляд газети «Овручські вісті», яка виходила у м. Овруч у серпні – жовтні 1943 р., як складової частини нацистського інформаційного простору в роки Другої світової війни. **Методологія** наукового дослідження ґрунтується на основі загальнонаукових і спеціальних історичних методів з урахуванням базових принципів історичного пізнання: історизму, науковості, об'єктивності, системності. Принципи історизму та науковості дозволили відтворити історію газети «Овручські вісті» в усій складності та багатоманітності, у взаємозв'язку з тогочасними подіями. Принцип об'єктивності допоміг підійти до розгляду окресленої проблематики з урахуванням об'єктивних історичних закономірностей, з критичним аналізом наявної літературно-джерельної бази. Принцип системності дозволив відтворити цілісну картину історії газети «Овручські вісті» як складової частини нацистського інформаційного простору на окупованій території України. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що тут уперше на основі широкої джерельної бази розглянуто історію газети «Овручські вісті» у контексті нацистського інформаційного простору у серпні – жовтні 1943 р. У результаті автори приходять до **висновків**. Вихід газети «Овручські вісті» ініціювала окупаційна влада для посилення антирадянської пропаганди та з метою впливу на комуністичний рух опору і його прихильників. Змістове наповнення газети «Овручські вісті» здебільшого складало німецькі матеріали, мінімально були присутні*

публікації з проблематики загальноукраїнського та місцевого життя. Такий підхід до тематичного наповнення газети відповідав загальним вимогам до україномовних газет в Райхскомісаріаті «Україна». Це також стосувалося і основних напрямків пропаганди україномовної періодики. В газеті «Овруцькі вісті» була представлена антирадянська пропаганда; антиєврейська пропаганда; пропаганда, яка спрямовувалася на підтримку окупаційної політики та розпоряджень окупаційної адміністрації.

Ключові слова: нацистська окупація, газета, «Овруцькі вісті», пропаганда, Генеральний округ «Житомир».

**Stelnykowycz Serhij, Żukowski Oleksandr. GAZETA «WIADOMOŚCI
OWRUCKIE» («OWRUCZSKI WISTI») W NAZISTOWSKIEJ
PRZESTRZENI INFORMACYJNEJ (SIERPIEŃ – PAŹDZIERNIK
1943 ROKU)**

Streszczenie

*Celem pracy jest badanie gazety «Wiadomości Owruckie», która ukazywała się w Owruczu w sierpniu – październiku 1943 r., w kontekście nazistowskiej przestrzeni informacyjnej w czasie Drugiej wojny światowej. Metodologia badań naukowych opiera się na ogólnych metodach naukowych i metodach historycznych, biorąc pod uwagę podstawowe zasady wiedzy historycznej: historyzm, obiektywizm, spójność. Zasady historyzmu i badań naukowych pozwoliły odtworzyć historię gazety «Wiadomości Owruckie» w całej złożoności i różnorodności, w związku z wydarzeniami owych czasów. Zasada obiektywizmu pomogła podejść do rozważań nad zagadnieniami z uwzględnieniem obiektywnych praw historycznych, z krytyczną analizą istniejącej bazy literackiej i źródłowej. Zasada spójności umożliwiła odtworzenie pełnego obrazu historii gazety «Wiadomości Owruckie» jako integralnej części nazistowskiej przestrzeni informacyjnej na okupowanym terytorium Ukrainy. Aktualność pracy polega na tym, że po raz pierwszy na podstawie szerokiej bazy źródłowej historia gazety «Wiadomości Owruckie» została rozpatrzona w kontekście nazistowskiej przestrzeni informacyjnej w sierpniu – październiku 1943 r. W wyniku czego autorzy dochodzą do następnyc **wniosków**. Wydanie gazety «Wiadomości Owruckie» zostało zainicjowane przez władze okupacyjne w celu wzmocnienia propagandy antyradzieckiej i wpływu na komunistyczny ruch oporu i jego zwolenników. Treścią gazety «Wiadomości Owruckie» były generalnie materiały niemieckie, minimalnie obecne publikacje dotyczące problematyki życia ogólnoukraińskiego i lokalnego. Takie podejście do treści tematycznych gazety spełniało ogólne wymagania dla gazet ukraińskojęzycznych w Komisariacie Rzeszy Ukraina. Dotyczyło to również głównyc kierunków propagandy czasopism ukraińskojęzycznych. Gazeta «Wiadomości Owruckie» przedstawiała*

propagandę antyradziecką, antyżydowską; propagandę mającą na celu wspieranie polityki okupacyjnej i rozkazów administracji okupacyjnej.

Wyrazy kluczowe: *okupacja nazistowska, gazeta, «Wiadomości Owruckie» («Owrucki Wisti»), propaganda, Okręg generalny Żytomierz.*

Статтю надіслано до редколегії 05.01.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 08.03.2023 р.

УДК 323.12+94(477)«1920/1990»+930.1
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112053>

Венгерська Вікторія,
доктор історичних наук,
професор, завідувачка
кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
vengerska@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8936-8893>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/H-5464-2016>

Магалецька Катерина,
аспірантка кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
katya170494@ukr.net

АНТИСЕМІТИЗМ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ВИТОКИ, ЗМІСТ, НАСЛІДКИ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Анотація

Мета статті полягає в аналізі та систематизації наукової літератури, присвяченій дослідженню різних аспектів політики державного сталінського антисемітизму, що реалізовувалась на українських землях в радянську добу. **Методологія.** У ході дослідження були застосовані загальнонаукові та спеціально історичні (історико-описовий, історико-системний) методи наукового пізнання. Це дозволило дослідити й узагальнити історіографію з історії антисемітизму в радянський період вітчизняної історії. **Наукова новизна.** Вперше на основі тематичного принципу систематизовано сучасні дослідження явища радянського антисемітизму на українських територіях. Проаналізовано причини, які ускладнювали процес дослідження історії українських євреїв у радянській період. **Висновки.** В сучасній історіографії єврейській проблематиці доводилось виборювати своє «місце під сонцем». Активізація уваги дослідників до юдаїки, історії євреїв та Голокосту пов'язується з 80-90-ми рр. ХХ ст. Оскільки у 90-х рр. лише розпочинався процес становлення української історіографії, єврейська тематика не одразу стала її складовою. За останні роки найбільша кількість публікацій, що з'явилися в Україні, присвячені проблематиці Голокосту та Бабиного

Яру, як його уособленню. Чому Голокост став можливим? Чому вибір стратегії асиміляції не став порятунком для євреїв? Як в умовах сталінського авторитаризму зрощувались антисемітські настрої та чому на побутовому рівні вони залишаються живучими? Роздуми, пошуки відповідей на ці та інші питання представлені в сучасній українській та зарубіжній історіографії, частина з них залишається відкритими, що зберігає перспективи для подальших досліджень.

Ключові слова. Антисемітизм, сталінізм, євреї, юдофобія, історіографія, УРСР.

Вступ. Активізація уваги дослідників до юдаїки, історії євреїв та Голокосту пов'язується з 80-90-ми рр. ХХ ст. Цьому сприяли декілька факторів: від появи голлівудського серіалу у 1978 р. з однойменною назвою, та постановки питання про визнання загальноєвропейської провини за Голокост, до руйнації Радянського Союзу, в історичній пам'яті якого не існувало місця для окремих націй.

Історичні долі українців та євреїв, які протягом століть проживали разом на одній землі, були тісно переплетені. Упродовж століть євреї проживали на українських етнічних територіях, що входили до складу різних державних утворень. Від початку поділів імперіями Речі Посполитої, з новими землями, вони успадковували і значну кількість євреїв, які історично, в значній кількості проживали на території зруйнованої держави. Російська імператриця Катерина II від 1791 р. запроваджує «межу осілості», якою чітко окреслювались допустимі межі розселення євреїв..

В умовах боротьби за власну державність впродовж 1917-1921 рр., українські політики (перш за все, члени уряду УНР) всіляко демонстрували прагнення спільно з євреями та єврейськими політичними структурами розбудовувати нову державу. На жаль, цей період позначений і погромними акціями (йдеться про добу Директорії, 1919 р.), до частини з яких мали відношення й окремі українські військові підрозділи. В подальшому радянська ідеологічна машина зробила все для того, щоб закріпити виключно за українцями образ погромників та антисемітів, а поняття «петлюрівці» разом із «бандерівцями» перетворились на їх синоніми та уособлювали найгірші прояви українського «буржуазного націоналізму», з яким радянська влада систематично та наполегливо боролася.

Втрата Україною власної незалежності призвела до встановлення на її теренах більш як сімдесятилітнього радянського правління.

Почався процес будівництва нової держави, керівники якої намагалися всіма можливими способами укріпити свою владу. Перш за все, потрібно було залучитися підтримкою місцевого населення, оскільки воно не дуже «привітно» зустрічало загарбників. Проголошення створення нового безкласового та «наднаціонального» суспільства створювало ілюзію небачених можливостей для опосліджених раніше етнічних та соціальних груп.

Євреї, доступ яких до цілого ряду сфер діяльності тривалий час був закритим, зрівнювалися у правах з іншими громадянами. Ліквідація «межі осілості» дозволила їм вільно обирати місця проживання. Канула в Лету і багатокіткова заборона займатися сільським господарством. Однак вона мала свої позитивні наслідки, що призвела до зосередження євреїв на виконанні розумової, творчої праці, спеціалізації на торгівлі та лихварстві. Значна кількість євреїв була представлена в органах місцевої, державної та партійної влади, в освітній та науковій галузях, культурі та медицині.

Період нетривалого загравання радянської влади з національними меншинами пов'язується зі створенням єврейських землеробських колоній. Фінансові інвестиції міжнародних єврейських організацій забезпечували їх діяльність та існування. Цей факт стимулював і підтримку з боку радянської влади. Крім того, йшли дискусії про можливість утворення єврейської національної автономії. Розглядалися різні регіони, перш за все, Крим. Однак рішення прийняли на користь Далекого Сходу, максимально віддаленого від всіх традиційних місць проживання євреїв на теренах колишньої імперії, та політичних і культурних центрів. Фактично на кордоні з Китаєм, було створено Бірбіджанський національний район, в назві якого не відображався єврейський зміст утворення. Насправді ж євреї фактично нічого не отримали від радянської влади, у той час як остання досить часто розігрувала єврейську карту у власних інтересах і маскувала антисемітську суть своєї внутрішньої політики.

Радянська влада принесла нову, власну форму антисемітизму, який не поступався своєю цинічністю іншим його варіантам. СРСР передбачав створення однорідної, безкласової та безнаціональної держави. Тому будь-які прояви піднесення національної самосвідомості євреїв придушувалися. Репресії завдали непоправної шкоди єврейській культурі, оскільки знищували письменників,

науковців, лікарів, акторів, художників, та ін. З часом їх позбавили права на пам'ять про Голокост, оскільки намагалися розчинити трагедію в площині всіх жертв нацистського режиму.

Історія євреїв в Радянському Союзі була табуованою темою. Проте за кордоном вчені мали можливість публікувати дослідження з юдаїки. Однак більшість матеріалів і джерел стали доступними лише з розпадом «імперії зла». На жаль, до такого інструменту вивчення подій Другої світової війни, як усна історія, в Україні почали звертатись відносно недавно. Значної кількості очевидців війни та Голокосту вже немає серед живих. Однак, зібрані раніше свідчення, сформовані архіви усних історій, відкриті архівні джерела дозволяють продовжувати дослідження історії євреїв крізь призму антисемітської політики недемократичних політичних режимів та особливостей реалізації історичної політики та політики пам'яті в їх умовах.

Мета роботи полягає в аналізі та систематизації наукової літератури, присвяченій дослідженню різних аспектів політики державного антисемітизму, що реалізовувалась на українських землях в радянський період, з особливим акцентом на добі сталінізму.

Виклад основного матеріалу. Джерельна база є важливою складовою для якісного дослідження. На жаль, «ковідні» обмеження та війна практично унеможливають доступ до архівів. Подолати цю проблему допомагають збірники документів, які були опубліковані в середині 90-х – на поч. 2000-х рр. Серед найбільш відомих упорядників Г. Костирченко (Костирченко, 1994, 2003). До збірників включені архівні документи ЦК ВКП (б), до яких дослідник отримав доступ у 90-х рр., поки російська влада ще не взяла під свій жорсткий контроль цю сферу. Представлені матеріали були опубліковані вперше, вони відображають процес формування політики державного антисемітизму в СРСР. Книги містять і авторські розділи, в яких проаналізовано як дії влади, так і реакція суспільства на них. Особливу увагу приділено взаємозв'язку між державним та побутовим антисемітизмом (Костирченко, 1994, 2005). (Государственный антисемитизм в СССР, 2005).

Перші збірки документів, від моменту проголошення української незалежності, датуються початком 90-х рр. ХХ ст. Так, у 1994 р. співробітники Інституту національних відносин і політології НАН України підготували збірник «Національні відносини в Україні у

XX ст.», який, серед інших містить і окремі документи з історії українських євреїв радянської доби. Зокрема, це довідка відділу пропаганди та агітації (що вже є симптоматичним) ЦК КП (У) про видання в Києві літературно-художнього альманаху єврейською мовою (документ датується груднем 1947 р.) та постанова про дозвіл на видання такого журналу, цього ж періоду (Національні відносини в Україні у XX ст., 1994, сс. 297-298). Подібний факт є показовим прикладом періодичного загравання радянської влади з представниками різних етнічних груп, які у відповідності із класичним ленінським «танго», передбачали подальші кроки із закручування «гайок», що і відбулось у наступні декілька років.

У збірнику представлена й доповідна записка представника Київського міського партії ЦК КПУ «Про мітинг в Бабиному Яру та антирадянські настрої окремих його учасників», датована 8 жовтня 1968 р. Прагнення вшанувати пам'ять загиблих рідних та близьких представниками єврейської громади міста, трактувалось партійними функціонерами як антирадянська, буржуазно-націоналістична та сіоністська пропаганда (Національні відносини в Україні у XX ст., 1994, сс. 361-362). Підтвердженням того факту, що радянська Україна залишалась «заповідником» радянськості і в період перебування на чолі ЦК КПУ П. Шелеста, (якого періодично намагаються змалювати в патріотичних фарбах), є партійні документи 70-х рр. (Постанови ЦК КПУ) про заходи щодо посилення пропагандистської роботи «з викриття антирадянської та антикомуністичної діяльності сіоністських організацій» (Національні відносини в Україні у XX ст., 1994, сс.377-378).

Одна із перших конференцій, яка присвячувалась історії євреїв в Україні відбулась у Києві в 1994 р. Збірник, що видали за результатами її роботи у 1995 р. продемонстрував: по-перше, наявність в Україні фахівців, які цікавились та займалися різними аспектами як і юдаїки так і історії євреїв, а по-друге, фактично окреслив на наступні періоди перспективи подальших досліджень (Єврейська історія в Україні, 1995).

Одним із джерел вивчення проявів радянського антисемітизму та ставлення до Голокосту є усноісторичні свідчення, до збору яких долучались і автори цієї статті. Це важливий пласт пам'яті та постпам'яті, який дозволяє через особисті переживання, пам'ятання вибудовувати наративи, присвячені досліджуваній проблематиці. У

цій статті не будемо детально аналізувати інтерв'ю, їх зміст та оповідачів, окреслимо їх лише як важливу складову джерельної бази вивчення проблеми.

В радянській період вивчення будь-яких аспектів історії, що пов'язувалась із національним контекстом перебували під забороною. У випадку історії євреїв все виглядало значне гірше, оскільки заборонялось використовувати навіть слово «євреї». Радянський «новояз» створив мовний покруч – «ліца єврейської національності», що, як правило, мало негативні конотації. Дослідження єврейської тематики в радянській період були неможливими на його території. Під особливою забороною була тема Голокосту, оскільки стражданням єврейського народу не було місця в радянському варіанті висвітлення історичних подій. Тому перші дослідження сталінської політики державного антисемітизму були опубліковані за кордоном. Попри те, що автори мали обмежений доступ до радянських джерел, у свій час вони спричинили певний резонанс та не втрачають своєї важливості для сучасних істориків. Одним з перших дослідників радянського антисемітизму сталінської доби став С. Шварц. У 1952 р. в Нью-Йорку було опубліковано його монографію «Антисемітизм у Радянському Союзі (1918-1952)». Робота була написана «по гарячих слідах», а сам автор був очевидцем досліджуваного періоду. Він характеризував радянський антисемітизм як новий вид антисемітизму, що утворився з приходом до влади більшовиків. Джерельною базою дослідження стали в основному радянська періодика, статистичні дані, неофіційні джерела. Автору вдалося доповнити джерельну базу дослідження свідченнями євреїв-біженців, а також даними німецьких архівів (Шварц, 1995). Попри наявність діаметрально протилежних оцінок цієї роботи, висновки які запропонував автор, цілком відображали сутність радянського антисемітизму. Він наголосив на його суперечливості, оскільки пропаганда переконувала у цілковитому подоланні антисемітизму в радянській державі ще у 1918 р., та одночасно, фактично констатувалось його збереження, яке пояснювалось пережитками минулого. С. Шварц підкреслював, що жоден із підходів не відображав реального стану речей.

В радянській період дослідження українських вчених, присвячені історії євреїв не могли публікуватись. Лише після проголошення незалежності України з'являються перші публікації. Однією з таких

праць було дослідження М. Шестопада «Євреї на Україні», написана у 1976 р., та опублікована у 1998 р. Автор проаналізував традиції та звичаї єврейського народу, особливості їх життя, а також відносини з українцями в різні історичні періоди. В роботі значна увага приділена аналізу причин антисемітизму. Висвітлюючи радянський період історії єврейства, автор досить часто звинувачує євреїв у їх проблемах (таких як репресії проти єврейської інтелігенції, небажання займатися сільським господарством та ін.), а українців виставляє жертвами (Шестопад, 1998), що цілком відповідало загальним тенденціям національного історіописання – змагання жертв та жертвність власної нації.

Серед праць сучасних зарубіжних дослідників варто зупинитись на аналізі декількох публікацій. Перш за все, це монографія Г. Костирченка «У полоні у червоного фараона. Політичні переслідування євреїв у останнє сталінське десятиліття», присвячена єврейським чисткам 40-50-х рр. у науці, літературі, підприємствах та ін. Окремі глави присвячені процесу ліквідації Єврейського антифашистського комітету (далі – ЄАК) та «справі лікарів» (Костирченко, 1994). Більш широкі тематика та хронологічні рамки охоплені у монографії «Таємна політика Сталіна. Влада і антисемітизм». Автор розглядає сталінський антисемітизм не як щось окреме, а як складову частину державної політики тоталітарної держави. Г. Костирченко розпочинає дослідження від молодих років Сталіна, а завершує його останніми антисемітськими акціями. Історик вперше піднімає різні пласти єврейської історії сталінського періоду (Костирченко, 2003).

Досліджуючи сталінський антисемітизм, Т. Снайдер розкриває його суть, аналізує, чому єврейське питання було незручним для радянської історії та історіографії. Серед ключових питань, відповіді на які запропоновані у дослідженні: що призводило до замовчування та уникання теми? Історик зупиняється на розгляді наслідків такої політики. Голокост, який став великим потрясінням для всього світу, був дуже незручною темою для радянського бачення історичних подій. Масштаб трагедії Голокосту вражає і сьогодні. Проте Радянський Союз, який створив власне бачення подій Другої світової війни, роль жертви закріпив за безнаціональним «радянським народом». Ніхто не мав права затьмарити жертвність цього уявного феномену (Снайдер, 2018).

Снайдер наголошує, що на території Росії загинула значно менша кількість євреїв, в порівнянні з Україною, яка повністю була окупованою та традиційно мала чисельні єврейські громади. Визнання Голокосту, окрім іншого, могло змістити вектор уваги від Росії, яка виступала «ядром» Радянського Союзу. Крім того, кількість вбитих євреїв в роки війни була державною таємницею, оскільки значні цифри загиблих цивільних могли спровокувати «непотрібні» питання про колаборацію. Це своєю чергою, могло кинути тінь на ідею «єдності» радянського народу (Снайдер, 2018).

Четверту частину жертв Голокосту становили євреї, що проживали на землях, приєднаних до Радянського Союзу у 1939 р., оприлюднення цих даних могло підняти питання про співпрацю Й. Сталіна з Третім Райхом і роль Радянського Союзу у розв'язанні Другої світової війни. Це, у свою чергу, суперечило б радянському трактуванню подій війни. Бажаючи приховати фактично імперську сутність тоталітарної держави, радянські ідеологи створили міф про Велику Вітчизняну війну, в якому за СРСР була закріплена роль «визволителя Європи від фашизму».

Після завершення війни, радянська влада продемонструвала свій антисемітський характер, а від репресій не вбереглись навіть військові. Автор зазначає, що звинувачення, які висувалися щодо євреїв, суперечили один одному («єврейські націоналісти» та «безродні космополіти»), але в межах радянської логіки вони функціонували разом. Дослідник приходять до висновку, що реалізацію масштабніших акцій проти єврейства зупинила не лише смерть Й. Сталіна, а й той фактор, що він уже не мав такого контролю над державою, як у 30-х рр. Попри це, сталінський варіант антисемітизму ще довго існував у Східній Європі після смерті творця (Снайдер, 2018).

Окрему групу дослідників складають вчені, які народились та здобували освіту в Україні, але з часом опинились за кордоном і наразі представляють західні наукові школи та університети. Йдеться про С. Єскельчика та Й. Петровського-Штерна. Сергій Єскельчик побудував своє дослідження повсякденного сталінізму в межах Києва на аналізі так званих «громадянських емоцій» та щоденних практик радянського громадянства, що є цілком новим підходом для сучасної української історіографії. Антисемітизм не є ключовим об'єктом дослідження автора, проте він розглядається в контексті щоденних

практик, що мали місце в житті пересічних киян повоєнного періоду та відповідних емоцій, з ними пов'язаних. Ставлення до Голокосту у повоєнному Радянському Союзі та, зокрема у Києві, він описує через почуття ненависті та помсти. Автор зупиняється на аналізі стратегії радянських ідеологів щодо перетворення Бабиного Яру із символу трагедії єврейського народу на символ нацистських злочинів проти мирного населення взагалі (Єскельчик, 2018, с. 23). Аналізуючи зміст антисемітської політики повоєнного періоду, він наголошує на тому, що євреї потрапляють до категорії «внутрішнього ворога». Пояснюючи успішність антиєврейської компанії на початку 1953 року, С. Єскельчик стверджує, що образ внутрішнього ворога «знайшов широкий відгук, бо резонував із антисемітизмом населення» (Єскельчик, 2018, с. 45).

Закінчення війни не принесло очікуваного полегшення життя пересічних громадян. В дію включився механізм пошуку цапа-відбувайла. «В останні роки правління Сталіна етнічна приналежність відігравала дедалі важливішу роль, і призначення на роль ворога конкретної етнічної групи відповідало офіційному дискурсу» (Єскельчик, 2018, с. 42). Проте, як наголошує автор, «офіційні ритуали й масові прояви емоцій так і не породили громадянської ненависті» (Єскельчик, 2018, с. 44).

Унікальність роботи Й. Петровського-Штерна пов'язується із використанням автором відмінної від інших оптики дослідження українських митців єврейського походження – крізь призму антиімперського дискурсу (Петровський-Штерн, 2018). Створені образи, крім потужного аналізу їх творчої діяльності та пошуку власного «я» в системі координат імперського/українського/радянського, містять і аналіз (у випадку постаті І. Кулика) їх стосунків із молохом тоталітарного терору.

Формування сучасної української історіографії починалося з процесу націоналізації історії та її подання у моноетнічних межах. Також на перших етапах українська історіографія розвивалася відірвано від світового процесу і була замкнена на вузько національному розумінні минулого, де не було місця проблемам «інших». У тому числі це стосувалося і євреїв, які століттями проживали на українських територіях поруч та разом зі своїми сусідами. Не дивно, що тривалий час єврейська тематика належала до непопулярних тем. Особливо це стосувалося проблеми Голокосту,

який міг конкурувати за першість в умовному змаганні з українцями, в сенсі їх жертвовності. Найяскравіше ця тенденція проявилась у питанні кількості жертв Голодомору та його визнання геноцидом. Частина українських істориків активно долучилась до міфотворення, маніпулюючи цифрами. Дебати довкола важливих напрямків історичної політики в Україні, в якій Голодомору належить важливе місце, точаться вже багато років. Їх зміст та умовне протистояння між маніпулятивними та науковими підходами описані у публікаціях Я. Грицака (Грицак, 2011), Г. Касьянова (Касьянов, 2018) та ін. дослідників.

На початку 90-х рр. ХХ ст. С. Єсельчик представляв вітчизняну історіографію, та був серед перших дослідників антисемітизму в української історіографії. У статті «Антисемітизм на Україні (З досвіду підготовки енциклопедичної статті)», автор ділиться власним досвідом написання статей до «Малого словника історії України». За наполяганням С. Єсельчика та його колег, до видання вдалося включити декілька статей, присвячених історії українського єврейства. Сергій Єсельчик запропонував огляд історії антисемітизму в Україні. Проаналізувавши значну кількість довідкової та наукової літератури, він зробив висновок, що радянські довідники і словники формували думку про те, що радянська влада одночасно боролася як із проявами антисемітизму так і «єврейським націоналізмом» (Єсельчик, 1995).

На сучасному етапі досить часто дослідження єврейської тематики відбувається за підтримки міжнародних фондів та інституцій. Єврейська тематика набирає все більшої популярності серед українських дослідників. При кафедрах окремих університетів діють центри юдаїки, магістерські програми. Щороку відбуваються конференції, семінари, літні школи та інші заходи, присвячені єврейській історії. Від 2000-х рр. в Україні з'явилася помітна кількість досліджень, присвячених єврейській історії.

У колективній монографії «Нариси з історії та культури євреїв», яка вийшла друком у 2009 р., висвітлено історію українських євреїв від стародавніх часів до сучасності. У книзі описані їх традиції і побут, розвиток єврейського мистецтва, літератури, театру, книговидавництва та ін. Значну увагу приділено трагедії українського єврейства в роки Голокосту, а також українського-єврейським

відносинам у різні історичні періоди (Нариси з історії та культури євреїв, 2009).

Історії українських євреїв у різні історичні періоди присвячена монографія «Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського сіспільства». Важливою складовою дослідження є розгляд методологічних підходів до вивчення та історіографії єврейської національної меншини. Значну увагу приділено різним аспектам життя євреїв в умовах тоталітаризму, та його впливу на сучасність. У книзі розглянуті і гендерні аспекти у житті українського єврейства, діяльність єврейських політичних партій Західної України, єврейська аграрна спільнота Півдня України та ін. Питання історії східноєвропейського єврейства є досить дискусійними у світовій історії, тому вклад українських дослідників є досить важливим («Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства», 2014).

У 2016 р. світ побачила колективна монографія «Бабин Яр: історія та пам'ять». У роботі над виданням брали участь дослідники з різних країн світу. Центральною темою дослідження є історія Бабиного Яру – однієї з найстрашніших сторінок Голокосту. Серед авторів знані закордонні та українські дослідники та громадські діячі: П-Р. Магочій, В. Гриневич, К. Беркгоф, М. Мариневич, І. Щупак, Г. Грінченко, В. Нахманович, І. Захарчук С. Редліх та ін. Автори праці умовно поділили монографію на три частини: «До Бабиного Яру», «Трагедія Бабиного Яру» та «Після Бабиного Яру». Велика увага приділена сталінській політиці «забуття» трагедії, а також висвітленню сприйняття радянськими митцями цих подій та їх намагання увіковічнити пам'ять про трагедію у своїх творах. Дослідження підкріплене значною джерельною базою, використані усноісторичні свідчення та мемуарна література, пов'язані із періодом Голокосту. Автори не бояться піднімати досить суперечливі й дискусійні питання історії Бабиного Яру, й іноді мають різні погляди на події. На нашу думку, цей збірник можна назвати одним з найкращих за останні роки, його зміст та запропоновані авторами підходи дають поштовх для подальших досліджень та осмислення трагедії Бабиного Яру (Бабин Яр: історія та пам'ять, 2016).

Вивченню Голокосту в Україні присвячена монографія О. Круглова, А. Уманського та І. Щупака. Джерельною базою дослідження стали документи з архівів різних країн, значна частина

яких були вперше введені до наукового обігу. Автори намагаються відтворити інформацію про акції масового знищення євреїв, та особливості їх проведення на території різних адміністративно-територіальних одиниць, на які була поділена окупована Україна. Також видання містить інформацію про порятунок євреїв і меморіалізацію Голокосту в досліджуваних регіонах (Круглов, Уманський, Щупак, 2021).

Зупинимось також на розгляді одноособових досліджень. Становище євреїв, які проживали на території УРСР в повоєнні роки, висвітлює у своєму нарисі М. Мицель. Праця побудована на документах з радянських архівів. У ній описується повоєнне соціальне життя українських євреїв, антисемітські прояви, а також особливості антисемітської радянської ідеології. Автор акцентує увагу на тому, що політика радянської влади щодо євреїв не була сталою і нерідко зазнавала значних змін, що помітно позначалося на становищі євреїв на території УРСР. Варто відмітити, що М. Мицель залишає відкритими для подальших досліджень такі моменти, як причини змін радянської політики щодо євреїв, а також ставлення до них на офіційному та неофіційному рівнях (Мицель, 2004).

Монографія «Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. – початок XXI ст.)» В. Кононенка, написана на широкій джерельній базі, містить матеріали центральних та місцевих архівів. Аналізуючи особливості евакуації єврейського населення Поділля в роки Другої світової війни, автор наголошує на відсутності загальнодержавного підходу для порятунку людей, що опинились у загрозовому стані. Також охарактеризовані особливості реалізації в регіоні сталінської політики державного антисемітизму в повоєнний період. Автор зазначає, що попри те, що проти євреїв здійснювались репресивні заходи, їм все ж вдалося зберегти своє важливе значення в суспільному житті Поділля (Кононенко, 2017).

Як вже зазначалось, тривалий час тематика Голодомору в українській історіографії фокусувалася виключно на стражданнях етнічних українців. В період перебування на посту Президента України В. Ющенко саме етноцентричний підхід у висвітленні цієї трагедії набув найбільшого поширення. Представники інших етносів, що проживали на території України, та також були жертвами штучного голоду, залишалися поза увагою науковців. Дослідженню голоду 1932-1933 рр. у єврейських землеробських колоніях південної

Україні присвячена стаття Ю. Когородського. Історик наголошує на тому, що подібний аспект трагедії тривалий час не був помітним для українських дослідників, попри те, що Голодомор є однією з найпопулярніших тем української історіографії (Когородський, 2013). Інше дослідження Ю. Когородського присвячене спогадам про колективізацію та Голодомор у єврейських землеробських колоніях. Стаття написана на основі усної історичних джерел (Когородський, 2014).

Особливості організації єврейських національних районів Півдня України у 1932-1933 рр. вивчав В. Доценко. Автор аналізує вплив колективізації та штучного голоду на економіку єврейських колгоспів. Джерельною базою дослідження стали архівні справи, монографічна та періодична література (Доценко, 2018).

Єврейська аграрна спільнота Півдня України стала об'єктом дослідження А. Венгера та О. Каковкіна. Особливий наголос автори здійснили на вивченні особливостей господарської та соціальної адаптації. Автор подають детальний опис джерельної та історіографічної бази дослідження, а також характеризують проблеми, які перешкоджали вивченню цього феномену. Значна увага приділена процесу адаптації євреїв і перешкодам, з якими вони зіштовхувались: недовірливе ставлення до радянської влади, спроби принести в село елементи міської культури (ремесла, кустарне виробництво, виділення переважно цілинних земель, негативне відношення з боку сусідів та ін.). Деяко полегшували становище переселенців підтримка держави у процесі колонізації, фінансова допомога «Агро-Джойнту», позитивне ставлення частини місцевого населення, створення національних шкіл. Попри неоднозначність початкових умов, євреям-переселенцям все ж вдалося створити сприятливу атмосферу в місцях поселення. На думку автора, незначна кількість репресій, що спрямовувалась проти місцевих євреїв, пояснювалась відсутністю, в місцях їх поселення, практик анонімок. У роки Голодомору тут діяли кухні, створені «Агро-Джойнтом», що рятувало від голоду і зробило район більш привабливою альтернативою для переселення. Однак, справжньою трагедією, як і для всіх євреїв, став Голокост. Починаючи з травня 1942 р. відбувалися масові розстріли. Автори приходять до висновку, що такі обставини як некоріненість єврейської землеробської традиції,

політика влади і наслідки Голокосту зробили неможливим подальше існування єврейської землеробської колонії (Вагнер, Каковкіна, 2014).

Особливості проявів антисемітизму в політиці Й. Сталіна вивчала В. Венгерська. Авторка також відходить від прийнятої у вітчизняній історіографічній моделі висвітлення історії євреїв у відриві від загальноукраїнського контексту. Такий підхід стосується й проблематики Голодомору 1932-1933 рр., звертає увагу на необхідність використання усної історичної джерел та мемуарної літератури для досліджень повоєнної історії євреїв СРСР (Венгерська, 2019).

Дослідження М. Гона побудоване на використанні порівняльних підходів до специфіки боротьби з «іншістю» (у даному випадку з євреями) на прикладі Другої Речі Посполитої, Третього Райху та Радянського Союзу (на території Західної України). Автор робить висновок, що для держав, які націоналізуються і тоталітарних режимів євреїв (тобто «чужий») розглядається як перешкода у побудові держави. Проте попри спільність цілі – ліквідувати перешкоду, варіанти вирішення у них різні: для Другої Речі Посполитої це еміграційний варіант (не був реалізований), а для Третього Райху – Голокост. Щодо позиції керівництва СРСР – йшлося про цілковиту асиміляцію, втрату національної унікальності та розчинення у морі «радянських людей». Євреям Західної України чудово було відомо про антисемітський характер радянської влади. Проте вона виглядала більш прийнятною, у порівнянні з нацистською окупацією (Гон, 2014).

Сіонізм як політична та релігійна доктрина, що втілювала ідеї єврейського націоналізму та прагнення до створення власної держави, яка з'явилася та набула популярності від кінця XIX ст., не втрачала її і в період Української революції 1917-1920 рр., так і в наступні роки. Однак, більшовики доволі швидко почали позиціонувати сіоністів як «буржуазних націоналістів», що в умовах радянської системи було вироком. Вже у 30-ті рр., період коли в СРСР встановлюється авторитарна система, «сіонізм» перетворюється на пропагандистський жупел. Протистояння сіоністських організацій Волині з радянським керівництвом досліджувала Н. Рудницька. Аналізуючи спроби сіоністських організацій підлаштуватися під нову хвилю радянської влади, дослідниця приходиться до висновку, що вони не вписувались у нову картину радянського суспільства. У результаті їх

представники зазнали репресій (Рудницька, 2017). Серед причин поразки сіоністського руху С. Орлянський виділяє репресії радянської влади, а також нездатність самого руху виробити чітку ідеологічну програму (Орлянський, 2006). Дослідження М. Лутай присвячене процесу викриття сіоністських організацій Житомирщини в рамках реалізації політики «червоного терору». На українських територіях з ентузіазмом підходили до виконання вказівок центральної влади, що підтверджують статистичні дані. На основі широкого архівного матеріалу авторка доводить надуманість і незаконність звинувачень щодо євреїв (Лутай, 2010).

Репресії були невід'ємним елементом сталінської державної політики. Аналізу репресій проти євреїв в УРСР у 20-30-х рр. ХХ ст., національної політики радянської влади присвячена стаття Придбайло О. (Придбайло, 2014). Посилення антисемітських настроїв в європейських країнах від 30-х рр. ХХ ст. призводить до чергової хвилі міграцій. Цей процес виявився доволі травматичним для євреїв, що мешкали в різних країнах та змушені були шукати кращої долі на тлі посилення антисемітських настроїв. Наталія Кузовова вивчає репресії радянської влади відносно євреїв-біженців з Польщі та Чехо-Словаччини в 1931-1941 рр. На основі справ репресованих біженців, авторка окреслює підстави для арештів, а також пояснює мотиви, які призвели до переслідувань з боку радянської влади (Кузовова, 2021).

Питання репресій проти євреїв УРСР у повоєнний період досліджує О. Курабцев. На основі архівного матеріалу та аналізу попередніх досліджень даної тематики, автор описує форми і методи переслідування євреїв. На думку автора, небезпеку для радянської влади могли становити творчі діячі та науковці, не згодні зі сталінською моделлю національної політики. Державна політика антисемітизму посилила асиміляційні тенденції (Курабцев, 2006). Звинувачування у сіоністській змові, участі у діяльності таких організацій стали підставами для масових арештів серед представників єврейської інтелігенції, службовців, робітників у різних містах УРСР. Ця сторінка в історії радянського єврейства висвітлена у статті Ю. Данилюка. Підстави для арештів не мали юридичного підґрунтя, тому після смерті Й. Сталіна, сфабриковані справи були закриті. Подібні кампанії сприяли посиленню антисемітизму в республіці (Данилюк, 1995).

Повоєнний Київ, як місто, у якому попри значні втрати під час Голокосту, зберігалась помітна частка єврейського населення у повоєнний період (завдяки поверненню тієї частини мешканців, що змогли своєчасно евакуюватись та тих, хто повернувся з війни), є об'єктом дослідження М. Мицель. У статті розглянуті особливості реалізації останньої та найпотужнішої хвилі сталінського державного антисемітизму. Завдяки залученню архівних документів автору вдалося виділити основні складові антисемітської кампанії 1953 р. (Мицель, 1995). Питанню знищення єврейської інтелігенції у перші повоєнні роки присвячена також праця В. Кононенка (Кононенко, 2009). У роботі розглянуті причини, етапи та особливості проведення антисемітських акцій проти євреїв. Враховано і такий фактор, як особисте ставлення Й. Сталіна до євреїв. Автор зосередив увагу на впливі утворення держави Ізраїль на посилення націоналістичних настроїв, що сприймалося владою як загроза існуючому політичному режиму (Кононенко, 2009).

Дослідження «Євреї в Україні» В. Даниленка також присвячене повоєнним антисемітським акціям щодо євреїв в УРСР. Причиною посилення державного антисемітизму від 1948 р. дослідник бачить у зростанні національної самосвідомості єврейства, на тлі утворення держави Ізраїль. Особливостями репресій цього періоду В. Даниленко називає їх менші масштаби, а також те, що основний удар спрямовувався на західноукраїнські землі (це обумовлено тим, що інші регіони України були «очищені» від єврейського «засилля» раніше) (Даниленко, 2002).

Ще однією формою сталінського антисемітизму стала боротьба з пам'яттю про Голокост. Крім того, що заборонялися дослідження, жертви Голокосту мали розчинитися у «мирних радянських громадянах». Ш. Рамазанов і Ф. Левітас висвітлюють та виділяють етапи процесу формування історичної пам'яті про Голокост та Бабин Яр у Радянському Союзі. Дослідники зосереджують увагу на тому, як влада боролася зі спогадами очевидців подій, пам'яттю суспільства. Основними методами боротьби стали замовчування, створення шаблонів і стереотипів. Автори доводять, що лише з проголошенням незалежності стали можливими дослідження Голокосту (Рамазанов, Левітас, 2021).

Політику пам'яті щодо жертв Голокосту в радянський період досліджував і А.Подольський. У роки існування Радянського Союзу

евреям заборонялося вшановувати жертви цієї страшної трагедії. Як вже зазначалось, всі загиблі під час нацистської окупації маркувалися спеціально створеним евфемізмом – «мирні радянські громадяни». Найбільш важким був період 1948-1953 рр., оскільки після нацистської окупації, українські євреї зіткнулися з радянськими повоєнними репресіями. Автор підсумовує, що радянською пропагандою був нівельований трагізм долі єврейського народу в роки Голокосту (Подольський, 2021).

Релігія завжди відігравала важливу роль у житті традиційної єврейської громади, вона була її основою та єднала мешканців штетлів. З приходом радянської влади єврейська молодь, захопившись ідеями нової держави і можливостями, які вона надала на перших етапах, посунула релігію на другий план, або ж і повністю відмовилась. Старше покоління залишилось вірним своїм релігійним традиціям. Події Голокосту призвели до великого шоку, тому євреї знову звернулися до релігії, у пошуках відповідей на питання: «Чому з їх народом сталася така трагедія?».

Під час Другої світової війни, а також у перші повоєнні роки, радянська влада певною мірою послабила контроль над різними сферами суспільного життя. У єврейському середовищі це призвело до відродження значної кількості релігійних громад, які до війни потрапили під заборону. О. Гура характеризує тактику радянської влади щодо юдаїзму в повоєнний період, виділяє форми боротьби з церковниками, а також описує наслідки антирелігійної політики для єврейського населення УРСР (Гура, 2010). Г. Маринченко досліджує діяльність єврейських релігійних громад у контексті політики державного антисемітизму на території УРСР. Авторка доводить, що влада намагалася стримувати та контролювати діяльність єврейських релігійних громад (Маринченко, 2014).

Єврейський антифашистський комітет відіграв важливу роль як для допомоги євреям, так і радянській владі, яка завдяки його діяльності під час війни отримала фінансову і ідеологічну допомогу від інших країн, перш за все, США. Проте після завершення Другої світової війни, та виконання ним необхідних для Й.Сталіна функцій, його знищення було лише питанням часу. Етапи ліквідації ЄАК досліджували В. Пристайко, О. Пшенічніков, Ю. Шаповал. Автори вказують на абсурдні і нелогічні складові сталінської політики антисемітизму. Також приділено увагу парадоксальній ролі Л.

Кагановича у посиленні таких настроїв. Наголошується на одночасному посиленні переслідувань євреїв та українців. Л. Каганович створив таку атмосферу на українських територіях, яка на думку дослідників, могла вилитись в українсько-єврейський конфлікт (Пристайко, Пшенічніков, Шаповал, 1998). Процес утворення та діяльність ЄАК досліджує і М. Шитюк. Значну увагу автор приділяє репресіям радянської влади проти учасників цієї організації (Шитюк, 2019).

До утворення держави Ізраїль для євреїв болочим залишалось питання відсутності власної держави. Загравання з єврейським населенням Радянського Союзу, призвело до тривалих дискусій у суспільстві, стосовно можливості утворення єврейської автономії. В. Сурнін аналізує дві невдалі спроби створення єврейської республіки в Криму. На думку автора перша спроба у 20-х рр. зазнала невдачі через внутрішні причини, тоді як провал у 40-х рр. був обумовлений зовнішньополітичними факторами, пов'язаними з «холодною війною» та загостренням радянсько-американських відносин (Сурнін, 2003). Аналізуючи проекти єврейської автономії в Криму, В. Даниленко пов'язує провал першого не лише з внутрішніми причинами (згортанням НЕПу, утвердженням тоталітарного режиму), а й з зовнішніми (скороченням обсягів фінансування з боку «Агро-Джойнта»). Другий проект оцінює як політичну аферу радянської держави, внутрішньополітичною метою якої була провокація, для початку кампанії боротьби з єврейським «буржуазним націоналізмом». Зовнішньополітичною – викачування грошей з міжнародних єврейських організацій і посилення суперечностей між провідними капіталістичними державами (Даниленко, 2005).

Після завершення Другої світової війни, Радянський Союз став серйозним гравцем на міжнародній політичній арені, що впливало на його внутрішню політику, у тому числі на єврейське питання. Як відомо, остання потужна хвиля наступу на єврейство розпочалася у 1948 р., а однією з причин початку цієї кампанії став провал геополітичних планів щодо Ізраїлю. Тому важливим є вивчення ролі й мотивів Радянського Союзу в створенні держави Ізраїль. Є. Магда досліджує фактори дій СРСР в процесі утворення держави Ізраїль, а також описує логіку початкового курсу державного розвитку останнього. Радянський Союз не вперше розігрував єврейську карту в зовнішній політиці, у даному випадку його мета полягала в

остаточному витісненні Великої Британії з Близького Сходу (Магда, 2009). 3. Священко розглядає обставини виникнення Ізраїлю. Авторка описує позицію СРСР стосовно новоутвореної держави, який разом із США відіграли ключову роль у цьому процесі. Офіційно СРСР пояснював свою мотивацію співпереживанням щодо євреїв, які надзвичайно сильно постраждали в роки Другої світової війни, і бажанням відновити справедливість. Насправді ж інтереси радянського керівництва полягали у тому, щоб остаточно витіснити британців з Близького Сходу. СРСР з допомогою союзників надавав Ізраїлю зброю для оборони. Варто відмітити, що ставлення радянської влади щодо євреїв всередині власної держави було діаметрально протилежним, оскільки антисемітські кампанії лише набирали обертів (Священко, 2011).

Механізми формування антисемітських радянських міфів також перебували у центрі уваги сучасних дослідників. Одним з найбільш поширених та живучих, стосувався твердження щодо єврейського домінування у керівництві Радянського Союзу, середніх та низових управлінських ланках, ідеологічній сфері. Спираючись на значний масив архівних матеріалів, Ю.Шаповал та В.Золотарьов проаналізували національний склад керівних органів ДПУ-НКВС УРСР у 20-30-х рр. ХХ ст. Вони переконують, що високий відсоток євреїв ДПУ-НКВС не доводить існування «єврейської змови». Мотивацією для служби в державних структурах та політичних органах для євреїв були економічні преференції. Автори наголосили, що робота в службі державної безпеки призводила до сплеску ненависті щодо євреїв, чим досить вдало, з часом, скористалися нацисти (Шаповал, Золотарьов, 2010).

Висновки. В сучасній історіографії єврейській проблематиці доводилось виборювати своє «місце під сонцем». Активізація уваги дослідників до юдаїки, історії євреїв та Голокосту пов'язується з 80-90-ми рр. ХХ ст. Оскільки у 90-х рр. лише розпочинався процес становлення української історіографії, єврейська тематика не одразу стала її складовою. Обсяг однієї статті не може вмістити огляд всієї наявної літератури з досліджуваної проблематики, враховуючи її помітну кількість. Проте, автори спробувати виокремити та зосередити увагу на найбільш помітних роботах та особливостях дослідження питань, пов'язаних із політикою радянського антисемітизму.

За останні роки найбільша кількість публікацій, що з'явилися в Україні, присвячені проблематиці Голокосту та Бабиного Яру, як його уособленню. Чому Голокост став можливим? Чому вибір стратегії асиміляції не став порятунком для євреїв? Як в умовах сталінського авторитаризму зрощувались антисемітські настрої та чому на побутовому рівні вони залишаються живучими? Роздуми, пошуки відповідей на ці та інші питання представлені в сучасній українській та зарубіжній історіографії, частина з них залишається відкритими, що зберігає перспективи для подальших досліджень.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Бабин Яр: історія та пам'ять (2016). За ред. П.-Р. Магочія, В. Гриневича. К. : Дух і літера. 352 с.

Вегнер, А., Каковкіна, О. (2014). Єврейська аграрна спільнота Півдня України: господарська та соціокультурна адаптація. *Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства*: Монографія (2014). К. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. С. 68-114.

Венгерська, В. (2019). Антисемітизм та його вплив на особливості пам'яті про жертви недемократичних політичних режимів. *Матеріали III-VI Всеукраїнських науково-практичних конференцій «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах»*. С.59-64.

Войналович, В. (1995) Наступ на єврейські громади в Україні в 50-60-х роках. *Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції Київ 8-9 грудня 1994*. Київ. СС. 33-38.

Гон, М. (2014). Євреї в умовах авторитарних/тоталітарних режимів: досвід історичного минулого для розуміння сучасних етнополітичних процесів. *Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства*: Монографія (2014). К. ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. С. 115-126.

Государственный антисемитизм в СССР: От начала до кульминации, 1938-1953 (2005). сост. Г. Костырченко, под ред. А. Яковлева. М. : Международный фонд «Демократия», Материк. 592 с.

Грицак, Я. (2011) Голокост і Голодомор: виклики колективної пам'яті. Критика, №1-2, С. 14-16.

Гура, О. (2010). Юдейські громади в Україні після Другої світової війни (друга половина 1940-их – початок 1950-их років). *Історична пам'ять*. Вип. 2. С. 79-87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ip_2010_2_10

Даниленко, В. (2002). «Єврейське питання». Політичний терор і тероризм в Україні. Київ : Наукова думка. С. 724-744.

Даниленко, В. (2005). Проекти єврейської автономії в Радянському Криму. Крим в історичних реаліях. Київ. С. 288-298. URL : <http://history.org.ua/LiberUA/Book/Krym/14.pdf>

Данилюк, Ю. (1995). Антиєврейські кампанії в Україні на початку 50-х років. *Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції Київ 8-9 грудня 1994*. Київ. С. 61-62.

Доценко В. (2018). Єврейські національні райони Півдня України під час Голодомору 1932-1933 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. Т. 29 (68), № 3. С.7-12. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2018_29\(68\)_3_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2018_29(68)_3_4)

Екельчик, С. (1996). Антисемітизм на Україні (из опыта подготовки энциклопедической статьи). *Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції Київ 21-22 серпня 1995*. Київ. С. 179-182.

Єкельчик, С. (2018) Повсякденний сталінізм. Київ та кияни після Великої війни. Київ. 306 с.

Єврейська історія та культура в Україні (1995). Матеріали конференції Київ 8-9 грудня 1994. Київ. 234 с.

Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства: Монографія (2014). К. ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 376 с.

Касьянов, Г. (2018) Розрита могила: Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (19080-ті-2000-ні). Харків: Фоліо. 298 с.

Когородський, Ю. (2013). Голод у єврейських землеробських колоніях України (1932-1933 рр.): історіографія проблеми. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Вип. 36. С. 116-123.

Когородський, Ю. (2014). Колективізація та голод 1932-1933 років у спогадах єврейських колоністів Півдня України. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. Вип.38. С.82-87.

Кононенко, В. (2009). Єврейська інтелігенція України у повоєнний період (1945-1953 рр.). *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність»*. Збірник наукових праць. Житомир С. 21-26.

Кононенко, В. (2017). Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Вінниця : Нілан-ЛТД. 370 с.

Костырченко, Г. (1994). В плену у красного фараона. Политические преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие. Документальное исследование. М. : Международные отношения. 400 с.

Костырченко, Г. (2003). Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. М.: Международные отношения. 779 с.

Круглов, А., Уманский, А., Щупак, И. (2021). Холокост в Украине: райхскомиссариат «Украина», губернаторство «Транснистрия»: монография. Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД». 792 с.

Кузовова, Н. (2021). Радянські репресії по відношенню до євреїв-біженців з території Польщі та Чехо-Словаччини напередодні та на початку Другої світової війни. *Інтермарум: історія, політика, культура*. № 9. С. 105-120.

Курабцев, О. (2006). Репресії проти євреїв – громадян радянської України у 1945-1953 рр. *Наукові праці. Історія : науковий журнал*. Т. 48. Вип. 35. Миколаїв. С. 41-45. URL : <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/48-35-7.pdf>

Лутай, М. (2010). До історії єврейських сіоністських організацій на Житомирщині. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів «Історичні уроки Голокосту та міжнародних відносин» : збірник наукових праць*. Дніпропетровськ : Центр «Ткума». С. 244-251.

Магда, Є. (2009). Передумови виникнення держави Ізраїль та особливості її розвитку у першій половині 50-х рр. XX ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Т. 104, Вип. 91. С. 143-148. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2009_104_91_26

Маринченко, Г. (2014). Загальний стан єврейських громад України в повоєнний період. *Українознавчий альманах*. Вип. 16. С. 256-260. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2014_16_52

Мицель, М. (1995). Еврейские проблемы. Киев, 1953 год. Єврейська історія та культура в Україні. *Матеріали конференції Київ 8-9 грудня 1994*. Київ. С. 130-138.

Мицель, М. (2004). Евреи Украины в 1943-1953 гг.: очерки документированной истории. Киев. URL : https://archive.org/stream/yevreiukraine/yevreiukraine_djvu.txt

Нариси з історії та культури євреїв України (2009). упор. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Київ. 437 с.

Національні відносини в Україні у XX ст.: зб. док. і матеріалів (1994). НАН України, Ін-т. нац. відносин і політології; упор. М. Панчук. Київ : Наук. Думка. 557с.

Орлянський, В. (2006). Сіоністські організації і органи влади в СРСР у міжвоєнний період. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. Вип. 20. Запоріжжя. С. 165-170.

Петровський-Штерн, Й. (2018). Антиімперський вибір. Постання україно-єврейської ідентичності. Київ : Критика. 432 с.

Подольський, А. (2021). «Місця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення». *Політичні дослідження : Український науковий журнал*. С. 106-122. URL : <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/235503>

Придбайло, О. (2014). Репресії проти єврейської національної меншини в Україні в 20-30-х рр. ХХ ст. С. 75-81.

Пристайко, В., Пшенніков, О., Шаповал, Ю. (1998). Справа єврейського антифашистського комітету. З архіву ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. № 3-4. С. 6-20. URL : <http://www.reabit.org.ua/files/store/Journ.1998.3-4.pdf>

Рамазанов, Ш., Левігас, Ф. (2021). Бабин Яр. Голокост – табуйовані теми радянської історіографії. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. Вип. 53. С. 113-130. URL : https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/48988/1/Babyn_Yar.pdf

Рудницька, Н. (2017). Сіоністські організації Житомирщини в 20-ті рр. ХХ ст. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції*. Вип. VI. Миколаїв. С. 274-281.

Священко, З. (2011). Виникнення держави Ізраїль: позиції СРСР і США. «Холодна війна» 1946-1991 рр.: причини, перебіг, наслідки: статті та матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (28 лютого 2011). *Луганськ*. С. 132-142. URL : <https://dspace.udpu.edu.ua/handle/6789/656>

Снайдер, Т. (2018) Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталінінм. К. 492 с.

Сурнін, В. (2003). «За» і «проти» утворення Єврейської республіки в Криму: деякі малодосліджені аспекти післявоєнної історії. *Науковий вісник УжНУ. Серія Історія*. Вип. 9. С. 46-53. URL : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/32593>

Шаповал, Ю., Золотарьов, В. (2010). Євреї в керівництві органів ДПУ-НКВС УСРР-УРСР у 20-30-х рр. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. С. 53-93. URL : http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2010_1_53

Шварц, С. (1952). Антисемітизм в Советском Союзе. Нью-Йорк. 263 с.

Шестопал, М. (1998). Євреї на Україні. Київ. URL : https://www.4italka.ru/nauka_obrazovanie/istoriya/317846/fulltext.htm

Шитюк, М. (2013). Діяльність єврейського антифашистського комітету (1942-1948 роки). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. Вип. 3. С. 134-141. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2013_3

References

Babyn Yar: istoriia ta pam'iat (2016). Za red. P.-R. Mahochiia, V. Hrinevycha. K. : Dukh i litera. 352 s.

Danylenko, V. (2002). «Ievreiske pytannia». Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini. Kyiv : Naukova dumka. S. 724-744.

Danylenko, V. (2005). Proekty yevreiskoi avtonomii v Radianskomu Krymu. Krym v istorychnykh realiiakh. Kyiv. S. 288-298. URL : <http://history.org.ua/LiberUA/Book/Krym/14.pdf>

Danyiuk, Y. (1995). Antyievreiski kampanii v Ukraini na pochatku 50-kh rokiv. Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini. *Materialy konferentsii Kyiv 8-9 hrudnia 1994*. Kyiv. S. 61-62.

Dotsenko V. (2018). Yevreiski natsionalni raiony Pivdnia Ukrainy pid chas Holodomu 1932-1933 rr. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriia : Istorychni nauky*. T. 29 (68), № 3. S.7-12. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2018_29\(68\)_3_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2018_29(68)_3_4)

Gosudarstvennyy antisemitizm v SSSR: Ot nachala do kulminatsii, 1938-1953 (2005) sost. G. Kostyrchenko. pod red. A. Yakovleva. M. : Mezhdunarodnyy fond «Demokratiya», Materik. 592 s.

Hon, M. (2014). Yevrei v umovakh avtorytarnykh/totalitarnykh rezhymiv: dosvid istorychnoho mynuloho dlia rozuminnia suchasnykh etnopolitychnykh protsesiv. *Yevreiska natsionalna spilnota v konteksti intehtratsii ukrainskoho suspilstva*: Monohrafiia (2014). K. IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. S. 115-126.

Hura, O. (2010). Yudeiski hromady v Ukraini pislia Druhoi svitovoi viiny (druha polovyna 1940-ykh – pochatok 1950-ykh rokiv). Istorychna pam'iat. Vyp. 2. S. 79-87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ip_2010_2_10

Hrytsak, Ya. (2011). Holokost i Holodomor: vyklyky kolektyvnoi pamiaty. Krytyka, №1-2, S. 14-16.

Kasianov, H. (2018) Rozryta mohyla: Holod 1932-1933 rokiv u politytsi, pamiaty ta istorii (19080-ti-2000-ni). Kharkiv: Folio. 298 s.

Kohorodskyyi, Y. (2013). Holod u yevreiskykh zemlerobskykh koloniiakh Ukrainy (1932-1933 rr.): istoriohrafiiia problemy. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 36. S. 116-123.

Kohorodskyyi Y. (2014). Kolektyvizatsiia ta holod 1932-1933 rokiv u spohadakh yevreiskykh kolonistiv Pivdnia Ukrainy. *Storinky istorii : zbirnyk naukovykh prats*. Vyp.38. S.82-87.

Kononenko, V. (2009). Yevreiska intelihentsiia Ukrainy u povoiennyi period (1945-1953 rr.). *Materialy mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii «Ievrei v Ukraini: istoriia i suchasnist»*. Zbirnyk naukovykh prats. Zhytomyr S. 21-26.

Kononenko, V. (2017). Yevreiske naselennia Podillia (40-i rr. XX st. – pochatok XXI st.). Vinnytsia : Nilan-LTD. 370 s.

Kostyrchenko, G. (1994). V plenu u krasnogo faraona. Politicheskie presledovaniya evreev v SSSR v poslednee stalinskoe desyatiletie. Dokumentalnoe issledovanie. M. : Mezhdunarodnye otnosheniya. 400 s.

Kostyrchenko, G. (2003). *Taynaya politika Stalina: vlast i antisemitizm*. M. : Mezhdunarodnye otnosheniya. 779 s.

Kruglov, A., Umanskiy, A., Shchupak, I. (2021). *Kholokost v Ukraine: raykhskomissariat «Ukraina», gubkpnatorstvo «Transnistriya»: monografiya*. Dnipro : Ukrainskiy institut izucheniya Kholokosta «Tkuma»; ChP «Lira LTD». 792 s.

Kuzovova, E. (2021). Radianski represii po vidnoshenniu do yevreiv-bizhentsiv z terytorii Polshchi ta Chekho-Slovachchyny naperedodni ta na pochatku Druhoi svitovoi viiny. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. № 9. S. 105-120.

Kurabtsev, O. (2006). Represii proty yevreiv – hromadian radianskoi Ukrainy u 1945-1953 rr. *Naukovi pratsi. Istoriiia : naukovi zhurnal*. T. 48. Vyp. 35. Mykolaiv. S. 41-45. URL : <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/48-35-7.pdf>

Lutai, M. (2010). Do istorii yevreiskykh sionistskykh orhanizatsii na Zhytomyrshchyni. *Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii dlia vykladachiv ta studentiv «Istorychni uroky Holokostu ta mizhnarodnykh vidnosyn» : zbirnyk naukovykh prats*. Dnipropetrovsk : Tsentri «Tkuma». S. 244-251.

Mahda, Y. (2009). Peredumovy vynykennia derzhavy Izrail ta osoblyvosti yii rozvytku u pershii polovyni 50-kh rr. XX st. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly*. T. 104, Vyp. 91. S. 143-148. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2009_104_91_26

Marynchenko, H. (2014). Zahalnyi stan yevreiskykh hromad Ukrainy v povoiennyi period Ukrainoznavchyi almanakh. Vyp 16. S. 256-260. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2014_16_52

Mytsel, M. (1995). *Evreiske problemy*. Kyev, 1953 hod S. 130-138. *Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini. Materialy konferentsii Kyiv 8-9 hrudnia 1994*. Kyiv. S. 130-138.

Mytsel, M. (2004). *Evrey Ukrainy v 1943-1953 hh.: ocherky dokumentyrovannoi ystoriy*. Kyev. URL : https://archive.org/stream/yevreiukrainy/yevreiukrainy_djvu.txt

Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy (2009). upor. ta red. L. Finberh, V. Liubchenko. Kyiv. 437 s.

Natsionalni vidnosyny v Ukraini u XX st.: zb. dok. i materialiv (1994). NAN Ukrainy, In-t. nats. vidnosyn i politolohii; upor. M. Panchuk. Kyiv : Nauk. Dumka. 557s.

Orlianskiy, V. (2006). Sionistski orhanizatsii i orhany vlady v SRSR u mizhvoiennyi period. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu ZDU*. Vyp. 20. Zaporizhzhia. S. 165-170.

Petrovskiy-Shtern, Y. (2018). *Antyimperskyi vybir*. Postannia ukraino-yevreiskoi identychnosti. Kyiv : Krytyka. 432 s.

Podolskyi, A. (2021). «Mistsia pam'iaty zhertvam Holokostu v Ukraini: totalitarna spadshchyna ta istoryko-politychni vyklyky sohodennia». *Politychni doslidzhennia : Ukrainskyi naukovyi zhurnal*. S. 106-122. URL : <http://pd.ypiend.gov.ua/article/view/235503>

Prydbailo, O. (2014). Represii proty yevreiskoi natsionalnoi menshyny v Ukraini v 20-30-kh rr. XX st. S. 75-81.

Prystaiko, V., Pshennikov, O., Shapoval, Y. (1998). Sprava yevreiskoho antyfashystskoho komitetu. Z arkhivu VUChK-HPU-NKVD-KHB. № 3-4. S. 6-20. URL : <http://www.reabit.org.ua/files/store/Journ.1998.3-4.pdf>

Ramazanov, Sh., Levitas, F. (2021). Babyn Yar. Holokost – tabuiovani temy radianskoi istoriohrafii. *Storinky istorii : zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 53. S. 113-130. URL : https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/48988/1/Babyn_Yar.pdf

Rudnytska, N. (2017). Sionistski orhanizatsii Zhytomyrshchyny v 20-ti rr. XX st. Istorychni midrashi Pivnichoho Prychornomor'ia. *Materialy VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Vyp. VI. Mykolaiv. S. 274-281.

Sviashchenko, Z. (2011). Vynyknennia derzhavy Izrail:pozytsii SRSR i SShA. «Kholodna viina» 1946-1991 rr.: prychny, perebih, naslidky: staty ta materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (28 liutoho 2011). Luhansk. S. 132-142. URL : <https://dspace.udpu.edu.ua/handle/6789/656>

Snaider, T. (2018) Kryvavi zemli: Yevropa mizh Hitlerom i Stalynym. K. 492 s.

Surnin, V. (2003). «Za» i «proty» utvorennia Yevreiskoi respubliky v Krymu: deiaqi maloslidzheni aspekty pisliavoiennoi istorii. *Naukovyi visnyk UzhNU. Seriya Istorii*. Vyp. 9. S. 46-53. URL : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/32593>

Shapoval, Y., Zolotarov, V. (2010). Yevrei v kerivnytstvi orhaniv DPU-NKVS USRR-URSR u 20-30-kh rr. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. S. 53-93. URL : http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2010_1_53

Shvarts, S. (1952). Antysemytyzm v Sovetskom Soiuze. Niu-York. 263 s.

Shestopal, M. (1998). Yevrei na Ukraini. Kyiv. URL : https://www.4italka.ru/nauka_obrazovanie/istoriya/317846/fulltext.htm

Shytiuk, M. (2013). Diialnist yevreiskoho antyfashystskoho komitetu (1942-1948 roky). *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho*. Istorychni nauky. Vyp. 3. S. 134-141. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2013_3

Vehner, A., Kakovkina, O. (2014). Yevreiska ahrarna spilnota Pivdnia Ukrainy: hospodarska ta sotsiokulurna adaptatsiia. *Yevreiska natsionalna spilnota v konteksti intehtratsii ukrainskoho suspilstva*: Monohrafiia (2014). K. IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy. S. 68-114.

Venherska, V. (2019). Antysemytyzm ta yoho vplyv na osoblyvosti pam'iaty pro zhertvy nedemokratychnykh politychnykh rezhymiv. *Materialy III-VI*

Vseukrainskykh naukovo-praktychnykh konferentsii «Polityka pam'iaty v teoretychnomu ta praktychnomu vymirakh». S.59-64.

Yevreiska natsionalna spilnota v konteksti intehtratsii ukrainskoho suspilstva: Monohrafiia (2014). K. ІРiEND im. І.F. Kurasa NAN Ukrainy. 376 s.

Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini (1995). Materialy konferentsii Kyiv 8-9 hrudnia 1994. Kyiv. 234 s.

Yekelchik, S. (1996). Antisemitizm na Ukraine (iz opita podngotovki yentsiklopedicheskoi stati). *Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini. Materialy konferentsii Kyiv 21-22 serpnia 1995*. Kyiv. S. 179-182.

Yekelchik, S. (2018) Povsiakdennyi stalinizm. Kyiv ta kyiany pislia Velykoi viiny. Kyiv. 306 s.

Vengerska Victoriya, Mahaletska Kateryna. ANTISEMITISM IN SOVIET UKRAINE: ORIGINS, CONTENT, CONSEQUENCES. HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Abstract

*The purpose of the article is to analyze and systematize the scientific literature on the study of various aspects of Stalin's state policy of anti-Semitism implemented on Ukrainian lands in the Soviet era. **Methodology.** The study used general scientific and special historical methods of scientific knowledge. This made it possible to study and generalize the historiography of anti-Semitism in the Soviet period of national history. **Scientific novelty.** For the first time, modern studies of the phenomenon of Soviet anti-Semitism in the Ukrainian territories are systematized on the basis of the thematic principle. The reasons that complicated the process of researching the history of Ukrainian Jews in the Soviet period are analyzed.*

***Conclusions.** In modern historiography, the Jewish issue had to fight for its "place under the sun". The activation of researchers' attention to Judaica, the history of Jews and the Holocaust is associated with the 80-90s of the 20th century. Since the process of formation of Ukrainian historiography was just beginning in the 1990s, the Jewish theme did not immediately become its component. In recent years, the largest number of publications that have appeared in Ukraine are devoted to the problems of the Holocaust and Baby Yar, as its personification. Why was the Holocaust possible? Why did the choice of assimilation strategy not become salvation for the Jews? How did anti-Semitic sentiments grow in the conditions of Stalinist authoritarianism and why do they remain viable at the everyday level? Reflections, searches for answers to these and other questions are presented in modern Ukrainian and foreign historiography, some of them remain open, which preserves prospects for further research.*

***Keywords.** anti-Semitism, Stalinism, Jews, Judaism, historiography, Ukrainian SSR.*

**Więherska Wiktoria, Magalecka Kateryna. ANTYSEMITYZM W
SOWIECKIEJ UKRAINIE: GENEZA, TREŚĆ, KONSEKWENCJE.
HISTORIOGRAFIA PROBLEMATYKI**

Streszczenie

Celem **artykułu** jest analiza i usystematyzowanie literatury naukowej dotyczącej badania różnych aspektów stalinowskiej polityki państwowego antysemityzmu realizowanej na ziemiach ukraińskich w czasach sowieckich. **Metodologia.** W toku badań zastosowano ogólnonaukowe i specjalne historyczne metody poznania naukowego. **Nowość naukowa.** Po raz pierwszy współczesne badania nad zjawiskiem sowieckiego antysemityzmu na ziemiach ukraińskich są usystematyzowane na podstawie o zasadę tematyczną.

Wnioski. We współczesnej historiografii kwestia żydowska musiała wywalczyć swoje „miejsce pod słońcem”. Aktywizacja zainteresowania badaczy judaikami, historią Żydów i Holokaustem wiąże się z latami 80-90 XX wieku. Ponieważ proces kształtowania się ukraińskiej historiografii dopiero zaczynał się w latach 90., badania na temat żydowski nie od razu stały się jego elementem składowym. W ostatnich latach najczęściej publikacji, które ukazały się na Ukrainie, poświęconych jest problematyce Holokaustu i Babyn Yar, jako jego personifikacji. Dlaczego Holokaust był możliwy? Dlaczego wybór strategii asymilacyjnej nie stał się dla Żydów ratunkiem? Jak narastały nastroje antysemickie w warunkach stalinowskiego autorytaryzmu i dlaczego są żywe na co dzień? Refleksje, poszukiwania odpowiedzi na te i inne pytania prezentowane są we współczesnej historiografii ukraińskiej i zagranicznej, część z nich pozostaje otwarta, co zachowuje perspektywę dalszych badań.

Słowa kluczowe. Antysemityzm, stalinizm, Żydzi, judofobia, historiografia, Ukraińska SRR.

Статтю надіслано до редколегії 20.01.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 27.02.2023 р.

ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. – 2023. – Вип. 12.
INTERMARUM: history, policy, culture. – 2023. – Issue 12.

Сайт видання: <http://intermarum.zu.edu.ua/>

Макетування: Лисюк К. Б.

